

Overpeinzingen na een congres

Van 18 tot 21 juni jl. vond er in Los Angeles een klein congres plaats over de stedelijke problemen in Europa, georganiseerd door de Council for European Studies, een gemeenschappelijke onderneming van MIT, Berkeley, Princeton, Michigan, Harvard, Yale, Columbia en Wisconsin. Het doel van deze „Council” is Europese problemen te bestuderen en te zamen met Europeanen van gedachten te wisselen over deze problemen, al dan niet in vergelijking met Amerikaanse problemen.

De bedoeling van dit stukje is niet een verslag te geven van het besprokene op dit congres. De belangstellende lezer zij hiervoor verwezen naar de binnenkort te verschijnen publikatie van de Council.

In plaats daarvan zou ik een ogenblik willen stilstaan bij wat John Friedmann op dit congres „the unanalysable part” van onze wetenschap noemde, namelijk de betekenis van een Europese binnenstad. Dit is een begrip waarover ogenschijnlijk geen verschil van mening bestaat. Iedereen weet wat er wordt bedoeld, vooral als we spreken over historische binnensteden. Een discussie, zelfs met Amerikanen, is dan ook zeer goed mogelijk, zonder dat er eerst wordt afgesproken wat eronder wordt verstaan. Iedereen wil de functie van de binnensteden handhaven, niemand wil het karakter van de historische binnensteden door de auto doen aantasten enz.

Het gesprek loopt bijzonder vlot zonder dat iemand heeft gezegd waarover hij het heeft. Op het moment evenwel dat iemand zou trachten precies te definiëren waarover hij spreekt, zou kunnen blijken dat hier vele uiteenlopende ideeën naast elkaar bestaan die alle een totaal ander facet van het wezen van een binnenstad betreffen.

De een spreekt van de atmosfeer, een ander van de concentratie van economische activiteiten in de binnenstad, weer een ander spreekt van het historische karakter van het stadsgedeelte binnen de omwalling en een vierde van de plaats waar de intensiteit van het maatschappelijke leven zijn hoogtepunt bereikt. Een huisvrouw zal het een plaats vinden waar zij graag winkelt, een zakenman vindt er zijn contacten evenzo gemakkelijk als een hippie. Al deze zaken te zamen bepalen de betekenis van een binnenstad. Zij vormen in hun totaliteit en in hun onderlinge verbanden de binnenstad zelve. Ieder element op zich vormt dus een wezenlijk onderdeel van die totaliteit die derhalve aangetast zou worden als ook maar één element weg zou vallen.

Aantasting van het karakter van een binnenstad vindt dus plaats indien desintegratie optreedt. In de gemiddelde Amerikaanse stad worden natuurlijk al de hiervoor opgesomde functies uitgeoefend. Het verschil is evenwel dat zulks ruimtelijk gespreid gebeurt. Datgene wat in Europa nog is geconcentreerd, is in de Verenigde Staten verspreid en daardoor vaak ook geïsoleerd, met het doel, hoe paradoxaal dit ook moge klinken, de bereikbaarheid te vergroten.

Daardoor is veel verloren gegaan. Het ruimtelijk geconcentreerd zijn van „binnenstad-functies” voegt aan de totaliteit die dan ontstaat, een dimensie toe. Het wegvallen van die dimensie door desintegratie is wat John Friedmann bedoelde toen hij sprak over „the unanalysable part of urban science”.

L.H.K.

Inhoud

<i>Prof. Dr. L. H. Klaassen:</i> Overpeinzingen na een congres	833
<i>Prof. Dr. F. Rogiers:</i> Honderdvijftig jaar holdings	835
<i>M. Beverwijk en Prof. Dr. R. Bannink:</i> AWW beschouwd als loondervingsverzekering	836
<i>Dr. P. M. van Nieuwenhuizen:</i> De ondernemers in de ambachten. Gegevens over de laatste jaren; verwachtingen voor 1972	842
<i>Drs. A. R. A. Theunissen en Dr. H. Umrath:</i> De Nota Volkshuisvesting en het huur- en subsidiebeleid	846
Europa-bladwijzer De Europese Gemeenschap en de niet-toetredende EFTA-landen, door Europa Instituut, Leiden	848
Belgische kroniek Werkt loonindexering anti-inflatoir?, door B. Walters en J. Stokx	851
Boekbespreking Dr. L. Koopmans: Overheidsfinanciën, door Drs. V. Halberstadt	852
Ontvangen publikaties	853

Bijlage

Het landbouwbeleid en het lot van de boer; perspectieven voor de persoonlijke ondernemingsvorm in de landbouw, door Prof. Dr. Ir. J. F. van Riemsdijk.

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen; sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Weekblad van de Stichting Het Nederlands Economisch Instituut

Redactie

Commissie van redactie: H. C. Bos, R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers, P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck, A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; kopij voor de redactie: postbus 4224.

Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.

Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud, getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f72,80 per jaar. studenten f46,80, franco per post voor Nederland, België, Luxemburg, overzeese rijkdelen (zeepost).

Prijs van dit nummer: f2,00.

Abonnementen kunnen ingaan op elke gewenste datum, maar slechts worden beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: Postrekening no. 8408; bankrekening no. 25 50 56 877 bij Bank Mees & Hope NV te Rotterdam. Voor België: Banque de Commerce, Koninklijk plein 6, Brussel, postcheque-rekening 260.34.

Advertenties: N. V. Koninklijke Drukkerijen Roelants - Schiedam, Lange Haven 141, Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50, Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Sociologisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

Honderdvijftig jaar holdings

Vóór enkele dagen werd de 200ste verjaardag van de geboorte van Koning Willem I herdacht en over enkele dagen zal men de geboorte van één van zijn creaties herdenken. Op 14 september zullen inderdaad de feestelijkheden voor de viering van de Société Générale worden ingezet met de opening van een tentoonstellingspaviljoen.

Bij Koninklijk Besluit van 13 december 1822 werd te Brussel de „Algemeene Maatschappij der Nederlanden tot Bevordering van de Volksvlucht” opgericht onder impuls van de Koning. Het programma dat de Maatschappij werd voorgeschreven was veelzijdig: zij moest ervoor zorgen bij te dragen tot de vooruitgang, de ontwikkeling en de bloei van landbouw, fabrieken en handel. Om deze taak tot een goed einde te brengen vervulde zij veel functies: circulatiebank, depositobank, staatskassier, spaarbank en immobielienvennootschap.

Na de onafhankelijkheid van België werd zij omgedoopt tot de Société Générale de Belgique en nam zij deel aan het actieve proces van oprichting van talrijke industriële vennootschappen aan wie zij tegelijkertijd ook lange-termijnkredieten verstrekten.

Om aan de georganiseerde illiquiditeit te ontsnappen werd door de bank of door de betrokken maatschappij overgegaan tot een openbare emissie, waarbij nochtans over het algemeen een belangrijk aandelenpakket in portefeuille van de bank werd behouden.

Een tweede vondst was dat de Société Générale een gedeelte van haar portefeuille afstond aan een nieuw opgerichte filiale die eveneens overging tot een openbare emissie. De grondgedachte van de effectensubstitutie was voor die tijd (1830-1836) werkelijk revolutionair.

Zo waren de in 1835 opgerichte „Société de Commerce” en de „Société Nationale pour entreprises in-

dustrielles et commerciales” te beschouwen als zuivere portefeuillemaatschappen, terwijl de „Société des Capitalistes réunis dans un But de Mutualité industrielle” (1836) als een voorbode van de investment trust kan gelden. In die zin moet dan ook de 150-jarige beschouwd worden als de innovator in de financiële wereld. Later zouden zulke verrichtingen op een veelvuldiger schaal worden toegepast door de Société Générale en eveneens door de andere banken.

Zij groeiden uit tot „gemengde” banken, die een centrale positie innamen in het bankwezen en in de financiële wereld. De Belgische banken zijn inderdaad de voorlopers geweest van de moderne kredietbanken en dit in een periode, toen van een goed ontwikkeld bankwezen in Europa nog geen sprake was. Gespecialiseerd in het verlenen van kredieten op lange termijn aan industriële ondernemingen, brachten zij daarbij methoden in toepassing, die naderhand in andere landen navolging hebben gevonden.

De politiek van „georganiseerde illiquiditeit” had in het verleden herhaaldelijk tot moeilijkheden geleid, maar niet van zulk een omvang als in de depressie der jaren dertig. De bankwetgeving van 1934-1935 legde dan ook de verplichting op de gemengde banken te splitsen, eensdeels in een zuivere depositobank en anderdeels in een holdingmaatschappij.

Na de tweede wereldoorlog is de Société Générale (en de andere groepen ook) een gemakkelijker leven gaan leiden en haar activiteiten beperkten zich tot het verstevigen van de groepsstructuur (met veel interne fusies en concentraties) en een uitbreiding door het verwerven van additionele participaties in sub-holdings. Met een kapitaal van Bfr. 5 mrd.

bezit zij een portefeuille waarvan de waarde wordt geraamd op nagenoeg Bfr. 18 mrd. (balanswaarde Bfr. 8,2 mrd.).

Zij is het prototype van de Belgische holding die wij kunnen definiëren als een financiële instelling, die, op grond van financiële participaties, de overheersende beheersinvloed of medezeggingschap voor bedrijfspolitiek en -organisatie in bepaalde ondernemingen uitoefent, binnen het kader van een gecoördineerde groep, zonder dat deze ondernemingen hun juridische zelfstandigheid verliezen.

Als zodanig heeft een holding een aantal functies: het is een centrum van initiatieven voor het oprichten en ontwikkelen van maatschappijen; een tweede functie is technische hulpverlening aan de groepsfilialen (studiediensten); een derde functie is de financiering voor de nieuwe investeringen of uitbreidingsinvesteringen van de groep (effectensubstitutie); een vierde functie is het creëren van een groepsband tussen de verschillende filialen, waardoor een coördinatie van activiteiten optreedt.

Naast opvallende voordelen, zoals een arbeidsverdeling en een coördinatie, een engere integratie en organisatie van de groepsactiviteiten, een vergemakkelijking van de financieringsverrichtingen tegen meestal goedkopere voorwaarden, biedt zij eveneens enkele nadelen, o.a. een zekere tendens tot machtsuitoefening en het gevaar dat de financier meer invloed uitoefent dan de industrieel.

Zonder de activiteiten van de gemengde bank en de holdings zou België niet beschikken over de industriële uitrusting die het bezit en die voor het grootste gedeelte werd gerealiseerd vóór 1935. Sindsdien hebben de holdingmaatschappijen blijkbaar aan dynamisme ingeboet, zich teveel vastgeklampt aan de traditionele bedrijfstakken. Het zou wenselijk zijn dat in de komende periode dit industrieel dynamisme opnieuw wordt opgewekt. Dit was heel zeker de bekommernis van de wetgever bij het uitvaardigen van het KB nr. 64 van 10 november 1967 tot regeling van het statuut van de portefeuillemaatschappijen en hun associatie met de economische programmatie.

AWW beschouwd als loondervingsverzekering

M. BEVERWIJK*
PROF. DR. R. BANNINK*

Op grond van de huidige Algemene Weduwen- en Wezenwet ontvangen de weduwen die onder deze wet vallen een bedrag dat wordt beschouwd als een bodemuitkering. De hoogte van dit bedrag is uitsluitend afhankelijk van het al dan niet hebben van een ongehuwd kind beneden 18 jaar. Deze regeling bleek in de loop der jaren de volgende bezwaren met zich mee te brengen:

- door het karakter van bodemvoorziening moeten de weduwen zich een aanvullend inkomen verschaffen;
- het overlijden van de echtgenoot heeft daardoor een zodanig sterke vermindering van het inkomen tot gevolg dat een aanpassing van de sociale status veelal vereist is;
- valide weduwen zonder kinderen en jonger dan 40 jaar komen niet voor deze regeling in aanmerking; zij ontvangen alleen een tijdelijke weduwenuitkering.

Indien we de AWW echter beschouwen als een loondervingsverzekering kunnen we de uitkering, zoals bij alle loondervingsverzekeringen, koppelen aan het actieve inkomen dat de man genoten heeft voor overlijden. We berekenen daarbij de AWW-uitkering door middel van een vast percentage van dit inkomen dat op welvaarts vaste basis is herleid. In onderstaand artikel is de consequentie van deze gedachtengang nader uitgewerkt. Daarbij is het AWW-premiepercentage berekend dat iedere inkomenstrekker tussen 15 en 65 jaar dan verplicht is af te dragen tot een bepaald maximum dat afhankelijk is van de premie-inkomensgrens. Momenteel bedraagt de AWW-premie 1,6% van het premie-inkomen. Indien we dit percentage verhogen tot 2,84% bij een premie-inkomensgrens van f. 28.080, kunnen alle weduwen, ongeacht hun leeftijd en het ten laste hebben van kinderen, een welvaarts-vaste uitkering ontvangen van 60% van het laatstgenoten inkomen van de overleden man, rekening houdend met de reeds genoemde premie-inkomensgrens. Het laatstbeschreven AWW-premie- en uitkeringsstelsel heeft de volgende voordelen:

- een sterke financiële achteruitgang bij overlijden van de man is bij de meeste weduwen ondervangen, zodat het overlijden van de echtgenoot niet tevens een noodzakelijke verandering van sociale status impliceert;
- de problematiek van de jonge weduwe is opgelost; door verruiming van het recht op weduwenrente ontvangen nu alle weduwen een uitkering.

1. Historisch perspectief

De Algemene Weduwen- en Wezenwet van 9 april 1959, die in werking is getreden op 1 oktober 1959, heeft als voorloper gehad de Industriële Ongevallenwet van 1903 die aan weduwen en wezen van een aan een bedrijfsongeval overleden werknemer een rente toekende. Deze rente bedroeg voor de weduwe 30%, voor wezen tot 16 jaar 15%, en voor volle wezen was de rente 20% van het laatstgenoten loon van de overleden man, dit alles tot een maximum van 60% per gezin. In tegenstelling tot deze regeling, gaat de AWW van 1959 uit van een uniforme uitkering, te weten een voor de weduwe met kinderen beneden 18 jaar en een voor de weduwe zonder kinderen beneden 18 jaar. Dit ondanks de conclusies van de Gemengde Commissie van Rhijn¹⁾ die zich in een in 1948 verschenen rapport onder meer had uitgesproken voor een weduwenrente als een vast percentage van het laatstgenoten loon of inkomen. In de AWW van 1959 hadden slechts die weduwen recht op een uitkering die een kind jonger dan 18 jaar hadden, invalide waren dan wel de leeftijd van 50 jaar waren gepasseerd. De valide jongere weduwe zonder ongehuwde kinderen heeft recht op een weduwenuitkering voor een bepaalde periode als overbrugging van de tijd totdat zijzelf in haar inkomen voorziet.

Op deze wet werden per 1 juli 1962 de volgende belangrijke modificaties aangebracht:

- de leeftijdsgrens om voor een uitkering in aanmerking te komen werd voor weduwen verlaagd van 50 naar 40 jaar;
- ten aanzien van de weduwen beneden deze leeftijd werd de toepasbaarheid verruimd en kregen ook zij een uitkering, die tenminste een ongehuwd kind hadden, dus niet alleen ongehuwde kinderen beneden de leeftijdsgrens van 18 jaar;
- tevens worden die vrouwen als weduwen aangemerkt die gescheiden waren van hun man, niet hertrouwd waren en recht op een uitkering zouden hebben gehad indien hun ex-man zou zijn overleden op de dag van de scheiding.

* Medewerker resp. hoogleraar aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg. De schrijvers danken Drs. M. J. Schlöser voor zijn opmerkingen die de fundamentele ideeën voor dit artikel hebben aangedragen.

¹⁾ Samengesteld uit vertegenwoordigers van het Ministerie van Sociale Zaken en van de Stichting van de Arbeid in opdracht van de minister van Sociale Zaken.

Tevens werd per 1 januari 1972 een vrijwillige premiebetaling ingevoerd.

Om deze uitkering te kunnen geven is het Weduwen en Wezenfonds gesticht dat wordt beheerd door de Sociale Verzekeringsbank te Amsterdam. Dit fonds wordt gevoed door de AWW-premie die elke inkomstrekker tussen 15 en 65 jaar verplicht is af te dragen. Deze premie bestaat uit een bepaald percentage van zijn premie-inkomen tot een bepaald maximum: de premie-inkomensgrens. Deze grens wordt momenteel ook bij verschillende andere sociale verzekeringen als maximum gehanteerd, onder meer AOW, AKW, AWBZ en KWL.

Tabel 1. Verloop AWW premiepercentage en premie-inkomensgrens in de tijd

periode	percentage	premie-inkomensgrens
ingaaude:		
1-1-1960 a)	1,25	f. 7.450
1-1-1961	1,25	f. 8.250
1-1-1962	1,25	f. 8.250
1-1-1963	1,3	f. 9.000
1-1-1964	1,3	f. 9.800
1-4-1964	1,3	f. 10.900
1-1-1965	1,5	f. 12.000
1-1-1966	1,5	f. 12.750
1-1-1967	1,4	f. 14.050
1-1-1968	1,4	f. 15.350
1-1-1969	1,5	f. 16.200
1-1-1970	1,5	f. 17.450
1-1-1971	1,5	f. 18.800
1-1-1972	1,6	f. 21.150

a) Over de periode 1-10-1959 tot 1-1-1960 is geen AWW-premie geheven.

Bron: Jaarverslagen van de Sociale Verzekeringsbank en de *Kleine Gids*, 1971 en 1972.

De verandering van het niveau van de premie-inkomensgrens is van dezelfde orde als die van de uitkeringen aan weduwen en wezen. Beide zijn namelijk gekoppeld aan het indexcijfer van regelingslonen van volwassen werknemers. De toename van het AWW-premiepercentage moet worden verklaard uit het feit, dat de toepasbaarheid van deze volksverzekering in de loop van de jaren is verruimd en vanwege een reële verhoging van de uitkeringen aan weduwen en wezen. De grote stijging per 1 juli 1965 werd veroorzaakt door de invoering van een sociaal minimum, hetgeen een structurele verhoging van de AWW-pensioenen tot gevolg had. De kleine verlaging twee jaar later werd veroorzaakt door een correctie op een schatting die in de praktijk te hoog was gebleken. De reële toename van de pensioenen blijkt uit de in tabel 2 vermelde individuele uitkeringen en uit de in tabel 3 vermelde indexcijfers. De kolommen van tabel 2 geven de jaarlijkse uitkeringen weer aan de verschillende groepen. De indeling en definiëring van de verschillende klassen hebben we ontleend aan gegevens van de Sociale Verzekeringsbank.

Tabel 3. Indexcijfers van de AWW-pensioenen (excl. vakantie-uitkering) en de lonen

	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
Lonen a)	100	103	112	119	139	153	169	180	191	208	227	252
AWW-pensioenen b)	100	103	110	119	141	176	194	213	224	248	272	311

a) CBS, *Sociale Maandstatistiek*, maart 1972, (omgerekend naar 1960).

b) Berekend op basis van de gemiddelde jaarlijkse uitkeringen.

Tabel 2. Uitkeringen per jaar krachtens de AWW voor de verschillende onderscheiden categorieën (excl. vakantie-uitkeringen a)) in guldens

Tijdstip b)	Weduwen met een of meer kinderen, die ongehuwd zijn en jonger dan 18 jaar	Weduwen zonder ongehuwde kinderen jonger dan 18 jaar, respectievelijk weduwen die een tijdelijke uitkering ontvangen	Wezen tot 10 jaar	Wezen van 10 tot 16 jaar	Wezen van 16 tot 27 jaar, die arbeidsongeschikt of studierend zijn dan wel hun huishouden verzorgen, waartoe overigens tenminste één kind behoort dat recht heeft op wezenpensioenen
1-10-1959	1.968	1.326	438	660	864
1-1-1960	1.968	1.326	438	660	864
1-1-1961	2.196	1.512	486	732	960
1-1-1962	2.292	1.578	510	768	1.002
1-1-1963	2.496	1.740	522	828	1.080
1-1-1964	2.910	2.034	642	966	1.260
1-1-1965	3.756	2.628	834	1.254	1.626
1-1-1966	4.110	2.892	906	1.362	1.764
1-1-1967	4.470	3.144	990	1.482	1.926
1-1-1968	4.650	3.270	1.032	1.542	2.004
1-1-1969	5.262	3.708	1.176	1.746	2.280
1-1-1970	5.520	3.888	1.236	1.836	2.394
1-1-1971	6.390	4.506	1.440	2.136	2.784
1-1-1972	7.182	5.070	1.632	2.406	3.138

a) Met ingang van mei 1970 ontvangen de weduwen en wezen een 3% vakantie-uitkering die in mei 1971 opgetrokken is naar 6%.

b) Alleen de uitkeringen aan het begin van het jaar zijn vermeld, tussentijdse wijzigingen zijn niet opgenomen.

Bron: Jaarverslagen van de Sociale Verzekeringsbank 1960 t/m 1970 en de *Kleine Gids*, 1971 en 1972.

Wanneer we de bestaande situatie nauwkeurig bekijken, blijkt de hoogste uitkering namelijk die aan weduwen met kinderen 34% (= f. 7.182/f. 21.150) van de premie-inkomensgrens te bedragen, hetgeen duidelijk minder is dan de maximale ondersteuning die de gemengde Commissie Van Rhijn voorstelde.

Het ligt in de bedoeling het hoogste AWW-pensioen in het komende jaar op te trekken naar het netto-minimumloon. Momenteel bedraagt de hoogste uitkering 93% van bovenstaand loon. De AWW-pensioenen zijn gekoppeld aan een loonindex, namelijk het door het CBS gepubliceerde indexcijfer van de regelingslonen voor volwassen werknemers per week en per maand (alle werknemerscategorieën in partitief bedrijf inclusief overheid). In tabel 3 is duidelijk te zien dat de AWW-uitkeringen vanaf 1965 een reële toename te zien geven, d.w.z. sterker zijn gestegen dan bovengenoemde loonindex.

Een andere manier om inzicht te krijgen in de omvang van de AWW-verzekering, is het beschouwen van de bedragen van de collectieve premie-ontvangsten en uitgaven. De uitgaven bestaan uit de uitkeringen (pensioenen) en de kosten die de Raden van Arbeid, Sociale Verzekeringsbank en Rijksbelastingdienst maken

Tabel 4. Verloop totale premie-ontvangsten, administratie- en inningskosten in de tijd (in mln. guldens)

Periode	Premies	Uitkeringen	Administratie- en inningskosten		
			RvA + SVB	Rijksbelastingdienst	totaal
1959 + 1960	243	255	4,1	2,8	6,9
1961	260	223	2,0	2,8	4,8
1962	281	251	2,3	10,5	12,8
1963	328	291	2,0	8,6	10,6
1964	383	348	2,7	12,0	14,7
1965	504	442	3,9	11,8	15,7
1966	552	501	4,8	12,1	16,9
1967	566	550	5,4	23,8	29,2
1968	620	585	5,4	18,0	23,4
1969	737	681	5,8	18,3	24,1
1970	821	770	6,8	19,1	25,9

Bron: Jaarverslagen Sociale Verzekeringsbank 1960 t/m 1970.

voor de inning van de premies en het administreren van de gegevens. Tabel 4 geeft de omvang van deze grootheden met in de laatste kolom de omvang van de totale administratiekosten.

Onder uitkeringen verstaan we de uitkeringen ten laste van het weduwen- en wezenfonds zijnde de weduwen- en wezenpensioenen, kinderbijslagen ingevolge de kinderbijslagwet loontrekkenden, tijdelijke weduwen-uitkeringen en uitkeringen ineens bij hertrouwen. De bedragen in tabel 4 geven kolomsgewijs een trendmatige stijging te zien uitgezonderd de kosten die de Rijksbelastingdienst berekent voor het administreren en innen van de AWW-premie. Het is niet duidelijk welke verdeelsleutel deze dienst hanteert voor de verdeling over de verschillende wetten.

In het voorgaande hebben we de omvang van de AWW beschouwd. We zullen nu kijken naar de importantie van de AWW ten opzichte van de andere sociale verzekeringen. We nemen daartoe in beschouwing de premie die als percentage van het premie-inkomen door werkgever en/of werknemer tot een bepaald maximum, de premie-inkomensgrens, moet worden betaald ofwel de totale premie-ontvangsten en uitkeringen die in het kader van de verschillende verzekeringen moeten worden gedaan (zie tabel 5).

Tabel 5. Sociale verzekeringen, uitkeringen en premies

regeling	uitkeringen in mln. guldens		premies per 1-1-1972 in %		
	1969	1970	werkgevers	werknemers	premie-inkomensgrens
AOW a)	4.595	5.236	—	10,3	f. 21.150
AWW a)	648	733	—	1,6	f. 21.150
AWBZ	865	1.082	2,0	—	f. 21.150
AKW	1.007	1.089	1,8	—	f. 21.150

a) Exclusief kinderbijslag krachtens KWL.

Tabel 6. Leeftijdsofbouw van de weduwen op 31 december 1970

leeftijd	aantal weduwen	%	gecumuleerd %
15—19	24	0	0
20—24	405	0,1	0,1
25—29	1.147	0,2	0,3
30—34	2.069	0,4	0,7
35—39	4.033	0,8	1,5
40—44	8.027	1,7	3,2
45—49	15.432	3,2	6,4
50—54	24.887	5,1	11,5
55—59	40.311	8,3	19,8
60—64	59.438	12,3	32,1
> 65	329.675	67,9	100,0
totaal	485.448		

Bron: CBS (nog niet gepubliceerd materiaal).

De Algemene Weduwen- en Wezenwet heeft, wat de weduwen betreft, betrekking op weduwen beneden 65 jaar en in dit verband is het van belang inzicht te krijgen in de leeftijdsopbouw van deze bevolkingsgroep. Gegevens hierover hebben we verzameld in tabel 6. In deze tabel zien we dat het gecumuleerde percentage weduwen beneden 65 jaar 32,1 van het totaal aantal weduwen is. Op deze groep is de AWW-regeling van toepassing omdat weduwen boven 65 jaar in het kader van de sociale voorzieningen ten laste komen van AOW of diverse pensioenregelingen.

2. Probleemstelling

In uiterst beknopte vorm is het probleem van de plaatsbepaling van de AWW in het stelsel van de sociale verzekeringen als volgt geformuleerd²⁾:

Wellicht op grond van woordassociatie wordt het weduwenpensioen van de tijdens actieve dienst overleden man als onderdeel van de pensioenmaatregelen gezien. Sociaal-economisch is het juist deze voorziening als een onderdeel van de loondervingsverzekeringen te beschouwen. Het is dan ongemotiveerd om de oplossing van de vaak schrijnende problematiek van de „actieve weduwe” te laten wachten tot de algemene oplossing van de pensioenproblematiek. Men kan op korte termijn de premie-inkomensgrens in de AWW verhogen tot die van de overige werknemersloondervingsverzekeringen, alsmede de uitkeringen stellen op 60% van het actieve inkomen tot een maximum van deze grens, waartegenover de premie op ca. 2,84% van de verzekeringsgrondslag dient te worden gesteld. Deze maatregel voorziet zowel bij nieuwe als bij lopende gevallen op korte termijn in een welvaartsvast, gedifferentieerde weduwenverzekering voor werknemers en zelfstandigen.

Bovenstaande probleemstelling valt duidelijk uiteen in drie delen. Het eerste gedeelte handelt over het ten onrechte toekennen van het naamplaatje pensioen aan de AWW in plaats van deze te beschouwen als een loondervingsverzekering. Op grond van dit laatste spreken wij voortaan in dit artikel over weduwenrente in plaats van weduwenpensioen. Het tweede gedeelte geeft de grondlijn van een regeling van een weduwenloondervingsverzekering in het kader van de sociale verzekeringen en het derde gedeelte houdt een kwantitatieve benadering in van de consequentie van het ge-

²⁾ Stelling behorende bij het proefschrift van de tweede auteur.

stelde, namelijk de berekening van een premiepercentage. Laten we eerst de onderlinge gedachtengang analyseren. De oorzaken van loonderving kunnen liggen bij: a. het individu (de loontrekker); b. het bedrijf; en c. de economische orde.

Onder a vallen ziekte of ongeval, invaliditeit en overlijden, onder b werkloosheid en onder c het berekenen van de pensioengerechtigde leeftijd. Als verzekeringen tegen loonderving van de eerste categorie kunnen we rekenen de Ziektewet, WAO en AWW, voor de tweede categorie gelden de WW en WWV (de laatste wordt aangemerkt als een sociale voorziening in plaats van een sociale verzekering) en voor de laatste categorie de AOW en de diverse pensioenregelingen. Ziekte zowel als overlijden van de actief werkende man vinden hun oorzaak bij het individu en het lijkt ons daarom logisch uitkeringen aan de weduwen van deze mannen als een onderdeel van de loondervingsverzekering te zien.

Het tweede deel heeft tot achtergrond de gedachte dat het onmogelijk is het stelsel van de werknemersverzekeringen los te zien van de volksverzekeringen. In het kader van de sociale verzekeringen kan men de werknemersverzekeringen hoogstens zien als een voorloper van de overeenkomstige volksverzekeringen. Momenteel komen beide vormen voor en zij zijn nog niet geharmoniseerd hetgeen duidelijk blijkt uit de uitkeringsgrondslag en de uitkeringen zelf. Bij volksverzekeringen wordt de premie-inkomensgrens gerelateerd aan het jaarinkomen en zijn de uitkeringen uniform terwijl de werknemersverzekeringen meestal het inkomen per werkdag voor de berekening van de premie-inkomensgrens en de uitkeringen hanteren.

Voor wat betreft de vaststelling van de hoogte van het uitkeringspercentage kunnen we twee verschillende wegen volgen.

- Theoretisch is het mogelijk door een rechtstreekse meting van de behoeften de hoogte van dit uitkeringspercentage te bepalen. Dit onderzoek is voor zover wij weten nog niet uitgevoerd, maar uitgaande van gelijksoortige onderzoeken kunnen wij dit percentage op 70-75 schatten.
- Uitgaande van 80% van het laatstverdiende inkomen als normaal inkomen voor een compleet gezin (het WAO-uitkeringspercentage van een volledig invalide man) en aannemende dat bij het wegvallen van de vader de kosten van levensonderhoud van het gezin dalen tot 70% van de oorspronkelijke kosten (dit percentage is afkomstig uit de sfeer van de pensioenverzekeringen) zal dan een weduwe minimaal 70% van de 80% van het laatstverdiende inkomen van haar man moeten worden uitgekeerd, wil zij op deze voet door kunnen blijven leven. We komen dan op een AWW-uitkeringspercentage van 56%, afgerond naar 60%. Het gevonden cijfer wordt als maximum onderkend door het eerder genoemde rapport van de Gemengde Commissie Van Rhijn. Dit uitkeringspercentage zullen wij verder gebruiken.

Het derde gedeelte geeft een kwantitatieve benadering die resulteert in een AWW-premiepercentage exclusief administratiekosten van 2,77, zijnde het premiepercentage dat geheven zou moeten worden bij een premie-inkomensgrens³⁾ van f. 108 per dag (bij 260 werkdagen f. 28.080⁴⁾ per jaar), bij alle loon-

inkomenstrekkingen om de weduwen een uitkering van 60% van het actieve inkomen van de overleden man te garanderen tot 60% van bovenstaand plafond. De berekeningen zijn uitgevoerd voor 1966 zodat een gewenste premie-inkomensgrens voor een bepaald jaar met behulp van de in tabel 3 gegeven loonindexcijfers herleid moet worden naar 1966.

De AWW-premie bedraagt per 1 januari 1972 1,6% met een loongrens van f. 21.150. Indien we de AWW-premie met iets meer dan 1% verhogen en het premieplafond optrekken tot f. 28.080 per jaar, dan kunnen we hiermee het sociale probleem van de actieve weduwen oplossen en de weduwenuitkeringen optrekken tot 60% van het actieve inkomen. In de volgende paragraaf is deze premieberekening op een vereenvoudigde manier gepresenteerd, waarna aangegeven wordt op welke punten verfijningen zijn aangebracht.

3. Bepalende factoren in de premieberekening

Het premiepercentage dient zodanig te worden vastgesteld dat de premie-ontvangsten de weduwenuitkeringen en de administratiekosten dekken. Voor de premieberekening verwaarlozen we in eerste instantie de administratiekosten die we in paragraaf 5 in de berekening zullen betrekken. Als men uitgaat van het stelsel van weduwenverzekering dat in het voorgaande is ontwikkeld, kan men de som van de weduwenuitkeringen in een jaar t als volgt formuleren:

$$U_t = \frac{B}{100} \sum_{t'=t-50}^t \left\{ \sum_{i=1}^l W_{t',i} \cdot \bar{I}_i + I_l \cdot \sum_{i=l+1}^n W_{t',i} \right\}$$

waarbij:

- B = het uitkeringspercentage dat de weduwenrente relateert aan het laatstverdiende inkomen van de overleden man (in de vorige paragraaf gesteld op 60%);
- t' = de index die het jaar aangeeft waarin de vrouw weduwe werd⁵⁾;
- i = de index voor de inkomensklassen in de inkomensverdeling van jaar t ;
- l = de inkomensklasse waarvan de bovengrens samenvalt met de premie-inkomensgrens in de weduwenverzekering;
- $W_{t',i}$ = het aantal in jaar t levende weduwen jonger dan 65 jaar waarvan de man in jaar t' is overleden, terwijl zijn inkomen (op jaarbasis) welvaartsvast herleid is naar jaar t tot de inkomensklasse i (in jaar t) zou behoren;
- \bar{I}_i = het gemiddelde inkomen in klasse i ;
- I_l = bovengrens van inkomensklasse l , tevens premie-inkomensgrens;
- n = aantal onderscheiden inkomensklassen.

Zoals uit de definitie van $W_{t',i}$ blijkt, is het begrip „welvaartsvast” hier gedefinieerd als het innemen van een relatief constante positie in de inkomensverdeling. Deze definitie zal bij de uitvoering van een

³⁾ De WAO hanteert een inkomensgrens bij premieheffing van f. 108 per dag en bij uitkering van f. 112,40 per dag. Wij veronderstellen één grens, nl. f. 28.080 per jaar (per 1 januari 1972).

⁴⁾ Exclusief vakantie-uitkering.

⁵⁾ Weduwen boven 65 jaar vallen niet onder deze regeling en vrouwen worden geacht niet voor hun 15e jaar te trouwen, vandaar dat t' de waarden van $t-50$ tot t doorkloopt.

dergelijke regeling niet erg operationeel zijn. Men zal dan bijv. gebruik maken van indexcijfers om elke individuele uitkeringsgrondslag naar het moment van uitkering te herleiden. Behalve dat laatstgenoemde methode de wijziging in de inkomensongelijkheid niet in het begrip welvaartsvast betreft — wat ons inziens hoogstens op pragmatische gronden verdedigd kan worden — geeft de door ons gehanteerde definitie van welvaartsvastheid onder bepaalde veronderstellingen aanmerkelijke vereenvoudigingen in de berekeningen voor dit onderzoek.

Uit de gelijkheid van totaal premie-ontvangsten en totaal weduwenrenten volgt dat U_t ook te schrijven is als:

$$U_t = \frac{P}{100} \left\{ \sum_{i=1}^l M_{t,i} \bar{I}_i + I_l \cdot \sum_{i=l+1}^n M_{t,i} \right\} \quad (2)$$

waarbij:

- P = het vereiste percentage dat de mannelijke inkomensstrekkers van hun inkomen tot maximaal I_l moeten afdragen;
 $M_{t,i}$ = het aantal mannelijke inkomensstrekkers jonger dan 65 jaar in jaar t met een positief inkomen in klasse i .

In beide formuleringen van U_t geeft de splitsing in twee termen tussen accoladen aan, dat het uitkerings- resp. premiepercentage op het volle inkomen wordt betrokken zolang dit kleiner of gelijk is dan I_l en op I_l indien het inkomen groter is dan I_l . Maken wij nu voor een eerste benadering de veronderstelling dat de relatieve frequenties in de waarde vaste inkomensgrondslagverdeling van de weduwen in jaar t gelijk zijn aan die in de inkomensverdeling van de mannen in jaar t , m.a.w.

$$\frac{\sum_{t'} W_{t',i}}{\sum_{t',i} W_{t',i}} = \frac{M_{t,i}}{\sum_i M_{t,i}} \quad (3)$$

dan is de daaruit af te leiden vereenvoudigde formulering van het premiepercentage, P_v , gegeven door:

$$P_v = \frac{B \cdot \sum_{i,t'} W_{t',i}}{\sum_i M_{t,i}} \quad (4)$$

Door gebruik te maken van de tabellen van de personele inkomensverdeling over 1966 naar leeftijd en geslacht ⁶⁾ (voor de $M_{t,i}$) en de leeftijdsverdeling van weduwen 1966 ⁷⁾ is (4) als volgt te kwantificeren voor $B = 60$:

$$P_v = \frac{60 \times 146.634}{3.779.900} = 2,33 \quad (5)$$

De aan deze benadering ten grondslag liggende veronderstelling veronachtzaamt echter de indirecte relatie tussen de kans op weduwe te worden (d.i. de sterftekans van de echtgenoot) voor een gehuwde vrouw en het inkomensniveau van haar echtgenoot. Beide nemen namelijk grosso modo met de leeftijd van de echtgenoot toe. Dus (3) zal voor de weduwenfrequenties bij lage i een kleiner-dan-relatie zijn, voor hoge i daar-

entegen een groter-dan-relatie, hetgeen premieverhogend zal werken bij de gebruikelijke inkomensverdeling. Daar echter geen statistisch materiaal aanwezig is waaruit de waarden voor $\sum_{t'} W_{t',i}$ kunnen worden

afgeleid, is getracht de wel bekende waarden $\sum_{i,t'} W_{t',i,j}$

(waarbij j de leeftijd van de weduwe op ultimo t aan geeft) voor $t = 1966$ schattenderwijs ⁸⁾ over de (welvaartsvaste) inkomensklassen te verdelen, waarna door sommatie de gevraagde $\sum_{t'} W_{t',i}$ zijn verkregen.

Hierbij zijn vele op zich vergaande veronderstellingen gemaakt. Tal van demografische factoren zijn over lange tijd constant verondersteld, bijvoorbeeld de leeftijdsverdeling van echtgenoten per leeftijd van gehuwde mannen, sterftekans van gehuwde mannen, sterfte- en hertrouw-kansen van weduwen, de relatieve frequenties van gehuwde mannen per inkomensklasse van mannelijke inkomens-trekkers en het aantal mannelijke inkomensstrekkers per 1.000 mannen tussen 20 en 65 jaar. Het is niet goed mogelijk om de afwijkingen tussen de vermoedelijke werkelijkheid en deze veronderstellingen in de resulterende inkomensgrondslagverdeling van de weduwen te kwantificeren of simultaan zelfs maar te kwalificeren.

Definieert men nu:

$$f_{w,i} = \frac{\sum_{t'} W_{t',i}}{\sum_{i,t'} W_{t',i}} \text{ als de relatieve frequentie van}$$

de weduwen jonger dan 65 jaar in jaar t wier echtgenoot bij overlijden in t' een inkomen genoot dat welvaartsvast naar t herleid tot inkomens-klasse i behoort en

$$f_{m,i} = \frac{M_{t,i}}{\sum_i M_{t,i}} \text{ als de relatieve frequentie van man-}$$

nelijke inkomensstrekkers jonger dan 65 jaar in jaar t met een inkomen in klasse i , dan is de volledige formule voor P gegeven door:

$$P = \frac{B \cdot \sum_{i,t'} W_{t',i}}{\sum_i M_{t,i}} \cdot \frac{\sum_{i=1}^l f_{w,i} \cdot \bar{I}_i + I_l \cdot \sum_{i=l+1}^n f_{w,i}}{\sum_{i=1}^l f_{m,i} \cdot \bar{I}_i + I_l \cdot \sum_{i=l+1}^n f_{m,i}} \quad (6)$$

De bepalende factoren voor P zijn dus:

- het uitkeringspercentage B ;
- het aantal weduwen jonger dan 65 jaar per 1.000 mannelijke inkomensstrekkers jonger dan 65 jaar;
- de loongrens I_l ;
- de verschillen tussen de inkomensverdeling van de actieve mannen en de uitkeringsgrondslagverdeling van de weduwen.

De eerste twee factoren zijn lineair van invloed op P , de laatste twee vertonen een ingewikkelder samenhang met P . De eerste en de derde factor zijn instrumentvariabelen in de regeling, de beide overige factoren zijn gegevens met een demografisch resp. in grote mate demografisch karakter.

⁶⁾ Op aanvraag verstrekt door het CBS.

⁷⁾ CBS, *Statistisch Zakboek 1967*, tabel 11, blz. 5.

⁸⁾ De beschrijving van de schattingsmethode valt buiten het bestek van dit artikel, doch is op aanvraag bij de schrijvers beschikbaar.

Tabel 7. Relatieve frequentieverdeling van mannelijke inkomenstrekking (<65) naar inkomen resp. weduwen (<65) naar rentegrondslag in 1966

inkomstenbelasting (x f. 1.000)	< 5	5/10	10/15	15/20	20/25	25/30	30/40
mannen a)	0,1952	0,3797	0,2615	0,0771	0,0338	0,0173	0,0167
weduwen b)	0,0656	0,3933	0,2995	0,1024	0,0508	0,0273	0,0280
inkomstenbelasting (x f. 1.000)	40/50	50/60	60/70	70/80	80/90	90/100	> 100
mannen a)	0,0074	0,0038	0,0022	0,0014	0,0009	0,0007	0,0023
weduwen b)	0,0129	0,0065	0,0039	0,0025	0,0017	0,0012	0,0044

a) Tabellen van de personele inkomstenverdeling, 1966, CBS.

b) Schatting.

Tabel 8. Premiedruk AWW bij een uitkeringspercentage van 60% en verschillende inkomensgrenzen in 1966

Inkomensgrens (x f. 1.000)	20	25	30	40	50	60	70	80	90	100	geen
Premiedruk (%)	2,77	2,80	2,83	2,86	2,88	2,89	2,90	2,90	2,91	2,91	2,93
Idem t.o.v. (5)	1,189	1,202	1,215	1,227	1,236	1,240	1,245	1,245	1,249	1,249	1,257

Tabel 9. Aantal weduwen jonger dan 65 jaar per 1.000 mannen tussen 20 en 65 jaar

Jaar (31 december)	1930	1947	1950	1955	1960	1965	1966	1969
Percentage	45,6	51,0	45,2	43,6	44,2	44,5	44,1	43,7

Bron: CBS, *Bevolking van Nederland naar geslacht, leeftijd en burgerlijke staat 1830 - 1969*.

4. Relatie tussen premiedruk en loongrens

De gehanteerde inkomensverdeling van mannelijke inkomenstrekking jonger dan 65 jaar en de geschatte verdeling van weduwen jonger dan 65 jaar over de klassen naar het naar 1966 herleide inkomen van hun echtgenoot op het moment van overlijden zijn gegeven in tabel 7.

In tabel 8 is de invloed weergegeven die door het in tabel 7 blijvende verschil tussen de inkomens- en rentegrondslagverdeling op de premiedruk wordt uitgeoefend indien men de inkomensgrens variabel stelt. Daarnaast is bij elke inkomensgrens de correctiefactor gegeven om van het vereenvoudigde premiepercentage P_v (volgens (5)) te komen tot het juiste percentage (volgens (6)). Wenst men deze gegevens te betrekken op een ander uitkeringspercentage B, dan kan deze verkregen worden door de in tabel 8 vermelde gegevens (zonder minimumuitkering) te vermenigvuldigen met B/60.

Anders dan bij de vorige sociale verzekeringen het geval is, gaat hier een verhoging van de inkomensgrens samen met een verzwaring van de premiedruk. Men zou kunnen spreken van een omgekeerde solidariteit. Zoals reeds bij de toelichting op (4) werd opgemerkt, wordt deze afgedwongen door de uit tabel 7 blijvende verschillen tussen de relatieve frequentieverdelingen van inkomenstrekking en weduwen over inkomens- resp. rentegrondslagklassen. Aanvullende berekeningen waarbij de consequentie is nagegaan van een minimum weduwenrente gelijk gesteld aan de huidige uitkering aan een weduwe zonder resp. met kinderen beneden 18 jaar onder de huidige regeling (in 1966) geven tot resultaat dat de premiedruk zonder minimumuitkering met 0,03% respectievelijk 0,07% verhoogd moet worden.

5. Administratiekosten

In het voorgaande hebben we geabstraheerd van de

administratiekosten. In tabel 4 hebben we deze uitgaven gesplitst in enerzijds kosten van de Rijksbelastingdienst en anderzijds de administratiekosten van de Sociale Verzekeringsbank en de Raden van Arbeid. De totale kosten die deze instanties maken, worden aan de verschillende verzekeringen toegewezen volgens een verbijzonderingsmethode. Twee keer per jaar wordt „tijd geschreven” en op basis hiervan worden de kosten toegewezen. Een premieverhoging zal hogere premie-ontvangsten en uitkeringen tot gevolg hebben, hier-teenover staat echter niet een grote toename van de administratiekosten omdat het aantal handelingen niet vergroot wordt. Er zal echter wel een kleine verhoging van het aantal handelingen optreden doordat het recht op een weduwenrente verruimd wordt en door het feit dat voor iedere weduwe apart op basis van het laatstgenoten inkomen van de overleden man een uitkering bepaald moet worden.

Wij zijn ervan overtuigd dat de overgang naar een nieuwe regeling de nodige complicaties zal veroorzaken, maar dit mag in onze ogen geen argument zijn om een nieuwe en ons inziens betere regeling tegen te houden. In 1966 bedroegen de totale administratiekosten f. 16,9 mln. Indien we dit bedrag in relatie brengen met het totale premie-inkomen en rekening houden met het bovenstaande, moeten we het premiepercentage met ca. 0,07% verhogen.

6. Dynamische stabiliteit

In hoeverre de gepresenteerde uitkomsten van tabel 8 — bij een gegeven politiek — stabiel zijn in de loop van de tijd is bij het beschikbare statistische materiaal niet exact aan te geven. Daar inkomensverdelingen slechts zeer geleidelijk veranderen, zal het aantal weduwen per 1.000 mannelijke inkomenstrekking dynamisch de belangrijkste factor zijn. Ter indicatie van deze grootheid hebben wij voor verschillende jaren in tabel 9 de vermelde gegevens verzameld.

Tabel 9 laat duidelijk zien dat het aantal weduwen jonger dan 65 jaar per 1.000 premiebetalende mannen

De ondernemers in de ambachten

Gegevens over de laatste jaren; verwachtingen voor 1972

DR. P. M. VAN NIEUWENHUYZEN*

Voor een beschouwing over de gang van zaken in de sector van de ambachten is de documentatie minder ver ontwikkeld dan voor het midden- en kleinbedrijf in de detailhandel het geval is. De oorzaak daarvan is voor een belangrijk deel gelegen in de omstandigheid dat de middelen voor economisch onderzoek in eerstgenoemde sector aanzienlijk minder zijn dan voor de sector detailhandel. Daar komt bij dat aan de raming van macro-economische gegevens bijzondere moeilijkheden zijn verbonden. Met betrekking tot het verloop van de omzetten bestaat voor de detailhandel een nauw verband met gegevens, welke kunnen worden ontleend aan de bestedingen in gezinshuishoudingen en aan de desbetreffende statistieken van de detailhandelsprijzen.

De onderscheiden ambachtssectoren — en de verschillende ambachtsbranches binnen deze — vertonen echter belangrijke verschillen in het afzetpatroon. De zgn. voedselvoorzieningsambachten leveren hoofdzakelijk aan de finale consumenten en geven — mede door het gemengd karakter van ambacht en detailhandel — een grote mate van overeenkomst te zien met de detailhandel in levensmiddelen. De bouwambachten zijn daarentegen voor een groot deel afhankelijk van de gang van zaken in het bedrijfsleven. De houtverwerkende ambachten zijn voor een deel afhankelijk van de bouwnijverheid, voor een deel verzorgen zij de produktie en reparatie voor de finale consumenten. De belangrijke categorie van de ambachtsbedrijven in de metaalsector is grotendeels afhankelijk van de struc-

turele en conjuncturele situatie in de industrie en de ontwikkeling van de vraag naar transportmiddelen, welke op zich zelf weer afhankelijk is van de gang van zaken in andere bedrijfstakken.

Voorts zijn er enkele ambachtsbranches op het gebied van reparatie en dienstverlening, waarvan de afzet gedeeltelijk plaats heeft aan de finale consument en gedeeltelijk aan bedrijven. Een bijzondere moeilijkheid die zich bij de macro-economische raming voordoet, is die van het verloop van de prijzen van geleverde goederen en diensten, terwijl ook de veranderingen in de kwaliteit daarvan moeilijk zijn te meten.

Macro-economische gegevens over de netto-winst

Een vergelijking van de jaarlijkse procentuele stijging van de omzet, de netto-winst en de loonsom per werknemer in bedrijven is mogelijk vanaf 1965, dank zij publikaties van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (EIM).

Uit de gegevens van tabel 1 blijkt dat de procentuele stijging van het overige inkomen (totaal) in de periode 1965 t/m 1969 aanzienlijk kleiner was dan die van de loonsom per werknemer. In 1970 was bij een sterkere stijging van zowel de geldomzet als het prijspeil de toeneming van de volume-omzet ongeveer gelijk aan die van het gemiddelde over de vier voorafgaande jaren. Het verschil tussen de procentuele stijging van de netto-winst en van de loonsom per werknemer was iets geringer dan in genoemde periode. De ramingen van 1971 en 1972 vertonen een beeld dat afwijkt bij vergelijking met voorafgaande jaren alsook bij vergelijking dezer twee jaren onderling verschillen vertoont.

Met een stijging van de volume-omzet in 1971 van 4% gaat een veel hogere toeneming van de netto-winst per ondernemer (15.5%) gepaard, welke hoger ligt dan de stijging van de loonsom per werknemer (13.5%). De verklaring hiervoor moet voornamelijk worden gezocht in de minder sterke stijging van de loonkosten in de bouwnijverheid, als gevolg van de teruggang in het arbeidsvolume van werknemers in deze sector, gepaard gaande met ontspanning op de arbeidsmarkt. Voorts geven de recente gegevens over de ambachten in de metaalnijverheid een gunstiger beeld over 1971 te zien dan uit de resultaten van een raming aan het einde van dat jaar naar voren kwam.

Voor 1972 liggen de verwachtingen ongunstiger. Bij een toeneming van de volume-omzet met 2%, wordt een toeneming van de netto-winst verwacht van 6,5% en van de loonsom van 12%.

in de tijd — afgezien van de oorlogsinvloed — een stabiel karakter vertoont. Wil men de resultaten van de berekeningen voor 1966 herleiden naar 1 januari 1972, dan kan men — zoals blijkt uit de paragrafen 3 en 4 en op grond van deze stabiliteit —, uitgaan van de in tabel 8 gepresenteerde cijfers, maar dan moeten de gewenste inkomensgrenzen met behulp van de in tabel 3 vermelde loonindexcijfers naar 1966 worden teruggebracht.

7. Conclusie

Op grond van het voorgaande kunnen we, indien we de AWW beschouwen als een loondervingsverzekering, een AWW-premiepercentage per 1 januari 1972 berekenen van 2,84 met een inkomensgrens van f. 28.080, hetgeen voldoende is om alle weduwen een welvaarts-vaste uitkering te garanderen van 60% van het laatstgenoten inkomen van de overleden man, rekening houdend met de eerdergenoemde inkomensgrens.

M. Beverwijk
R. Bannink

* De auteur is directeur van het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf.

Tabel 1. Kerngegevens van het ambacht als geheel a)

	1965 t/m 1969 gemiddelde jaarlijkse mutatie in %	1970	1971	1972
		mutaties t.o.v. voorafgaand jaar in %		
Omzet: waarde	9,5	14	15	11
prijs	3,5	7	11	9
volume	6,0	7	4	2
Overig inkomen b): totaal	5,0	7,5	14	5
Idem: per ondernemer	6,5	9,5	15,5	6,5
Loonsom per werknemer in bedrijven	10,5	12	13,5	12

a) Gegevens ontleend aan de publikatie van het EIM: *Het Midden- en Kleinbedrijf in 1971-1972*.

b) Dit is in grote lijn vergelijkbaar met de fiscale netto-winst; deze laatste omvat de som van het inkomen van de ondernemer uit arbeid in het bedrijf, de beloning van meewerkende gezinsleden en de rente van het eigen geïnvesteerd vermogen.

Enkele recente veranderingen in het bestand der ambachtsbedrijven

Evenals in de detailhandel doet zich ook in deze sector al vele jaren een vermindering voor van het aantal bedrijven. Het aantal per 1 januari 1972 lag ruim 8% lager dan vijf jaar tevoren. Het aantal werkzame personen is echter toegenomen: het aantal man-jaren steeg van ca. 575.000 in 1963 tot ca. 615.000 in 1971; derhalve met 7%. Ten aanzien van deze ontwikkeling bestaan grote verschillen tussen de onderscheiden branches.

Een sterke daling is te zien geweest in die branches waarvan de productie sterke concurrentie heeft onderzonden van bedrijven die op grote schaal produceren, zoals in de bakkersbranche het geval is. Differentiatie in het assortiment als specifiek service-element van „de warme bakker” kan als een reactie hierop worden gezien. Het aantal maatkledingbedrijven is sterk geslonken omdat de kosten dezer ambachtelijke wijze van vervaardigen, gezien de sterk gestegen loonkosten, steeds ongunstiger gingen afsteken bij de kosten van confectiekleding. De omzet van de schoenherstellers vertoont al vele jaren een ongunstig verloop omdat de kosten van reparatie sterk zijn gestegen in vergelijking met de prijs van nieuw schoeisel, terwijl bovendien ten gevolge van de gestegen koopkracht veelvuldiger tot aankoop kan worden overgegaan. Een zelfde beeld vormen de bedrijven voor het repareren van meubelen.

Daarentegen geven bijv. de elektrotechnische installatiebedrijven, de garagebedrijven, alsmede de dienstverlenende ambachten als geheel een groeiend aantal te zien. Hoewel in verschillende ambachtsbranches de mogelijkheden van mechanisatie hebben geleid tot besparing van arbeidskosten, kampen toch vele ambachtsbedrijven met de moeilijkheid dat de sterk gestegen loonkosten niet of slechts ten dele kunnen worden gecompenseerd door arbeidsbesparende werkmethode. Het opvangen van stijgende kosten, mede door verhoging der tarieven, houdt het gevaar in dat men zich uit de markt prijst, waardoor uiteraard de volume-omzet ongunstig wordt beïnvloed of zelfs in absolute zin gaat dalen. Eén der gevolgen van de schaalvergroting is de vaak grote afstand van de vestiging van karwei-verzorgende ambachtsbedrijven tot de woning van de klant, waar de reparatie of dienstverlening moet worden verricht. Alleen al de kosten van het „voorrijden” zijn daardoor aanzienlijk.

Hoewel zich in verschillende ambachtsbranches de laatste jaren velerlei veranderingen in de werkwijze hebben voorgedaan, zijn deze naar de buitenkant veel minder spectaculair dan in de detailhandel, waar het

Tabel 2. Enkele kerngegevens voor 1972 van het ambacht als geheel alsmede voor vier sectoren

	Totaal	Bouw-ambachten	Metaal-ambachten	Dienst-verlenende ambachten	Overige ambachten
	mutaties t.o.v. 1971 in %				
Omzet: waarde	11	10	12	10	9
prijs	9	10	8	7,5	6
volume	2	0	4	2,5	3
Overig inkomen: totaal	5	3	7	7	6,5
Idem: per ondernemer	6,5	4	8	6	11,5
Loonsom per werknemer in bedrijven	12				

Bron: EIM, *Het Midden- en Kleinbedrijf in 1971-1972*.

ontstaan van nieuwe detailhandelsvormen en nieuwe winkeltypen meer tot de verbeelding van de consumenten spreekt.

Vooruitzichten voor 1972

Voor de sector ambacht als geheel zal, zoals reeds is opgemerkt, volgens de raming de procentuele stijging van de netto-winst per ondernemer aanzienlijk geringer zijn dan die van de loonsom per werknemer. Binnen het ambacht zijn een viertal sectoren te onderscheiden waarvoor de vooruitzichten nogal uiteenlopen.

De bouwambachten geven het ongunstigste beeld te zien. De door de overheid te treffen maatregelen tot verruiming van de werkgelegenheid zullen daarin wellicht een verandering ten gunste brengen. Voor de andere drie sectoren is de procentuele stijging van het totale netto-inkomen vrijwel gelijk. Ten gevolge van het verschil in daling van het aantal ondernemingen is de toeneming van de netto-winst per ondernemer echter verschillend.

De opvallend sterke daling van het aantal ondernemingen in de sector overige ambachten (waartoe o.a. behoren bakkers, schoenherstellers en kleermakers) geeft een procentuele toeneming van de netto-winst per ondernemer te zien, welke aanzienlijk hoger is dan die in de andere sectoren. Doch hier is de uitdrukking „de één zijn dood is de ander zijn brood”, zij het figuurlijk, geheel van toepassing.

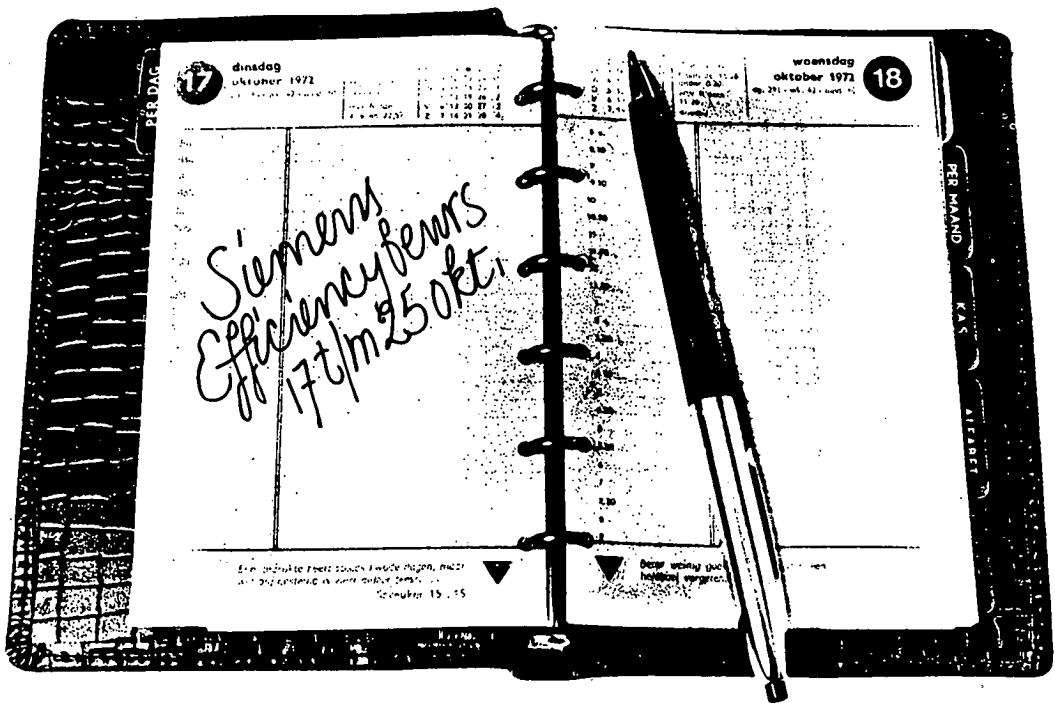
Gaf voor de metaalsector een raming aan het eind van het vorig jaar bepaald ongunstige uitkomsten, op grond van de recente gegevens is het beeld verbeterd. Echter geldt ook hier nog een discrepantie tussen de geraamde procentuele groei van het inkomen van de ondernemers en dat van de werknemers.

Evenals in mijn beschouwing over het midden- en kleinbedrijf in de detailhandel¹⁾ dient ook hier te worden opgemerkt dat een schets op basis van macro-economische gegevens geen recht doet aan de grote verschillen in bedrijfsresultaten, welke zich tussen de individuele bedrijven voordoen. Voor een uitspraak over het verloop van de bedrijfsresultaten gedurende de laatste jaren, in de onderscheiden branches, is de beschikbare documentatie onvoldoende. Mede hierdoor komt een schets van de gang van zaken gedurende de laatste jaren in het ambacht minder scherp naar voren.

P. M. van Nieuwenhuizen

¹⁾ ESB van 2 augustus jl., blz. 724 t/m 726.

**In plaats van Efficiencybeurs
kunt U ook Siemens Computers
in Uw agenda schrijven.**

Want dan kunt U praten met een Europees computerconcern. Met Siemens. Een van de grootste ondernemingen op dit gebied. Tegelijkertijd kunt U, als dat nodig is, Uw opinie ten aanzien van Siemens herzien. Immers, Siemens automatiseert niet alleen de grote, technische projecten. Siemens is thuis in meer dan 1700 bedrijven, waarvan de automatiseringsopgaven sterk variëren. Daaruit mag U dan gerust concluderen dat Siemens een veelzijdig en capabel computerleverancier is. Inderdaad Siemens is niet het enige computerconcern, dat zich op deze beurs manifesteert. En daar zijn wij blij om. Want het stelt U in staat nog scherper de kwaliteiten van Siemens te onderkennen. Maar daarvoor dient U wel stand 73 te bezoeken. Daar wordt U door specialisten volledig geïnformeerd over Siemens. En . . .

Over Hardware. Siemens bracht als eerste de volledig getransistoriseerde computer, gebruikte monolieten om de betrouwbaarheid te vergroten, en ook de in 1969 geïntroduceerde Virtuele geheugentechniek behoort tot het geavanceerde technische concept. Daarom staan Siemens Computers niet alleen op de Olympische Spelen in München. Ook bij gerenommeerde Nederlandse ondernemingen en overheidsinstanties. Voor voorraadbeheer en produktiebesturing, voor telecommunicatie en berichtenverkeer, voor planning en administratie, voor databank en informatie retrieval systemen. Kortom voor alle mogelijke administratieve toepassingen, groot of klein.

Over Software. Ons geavanceerde computerconcept steunt op diepgaande toepassingskennis. Onze software benut de technische mogelijkheden van de hardware volledig. De operating systems voor Reële geheugentechniek en die voor Virtuele geheugentechniek verschaffen U de toegang tot efficiënt computergebruik. Tevreden zijn wij nog niet, daarom geven wij aan research iedere werkdag drie miljoen uit.

Over Compatibiliteit. Siemens biedt compatibiliteit in produkt en in organisatie. Dat kan door de opzet van het systeem. Want wat programmeertalen, informatiedrager, systeemontwerp en apparatuur betreft, is het systeem compatibel met dat van de grootste leverancier.

Over Service. Vertrouwen winnen en behouden is het principe van het gehele Siemens concern. Daarom besteedt Siemens zoveel aandacht aan haar service-organisatie. Aan de overdracht van toepassingskennis. Aan opleiding van personeel. Aan hulp bij het programmeren. En niet in de laatste plaats aan een doeltreffende assistentie in moeilijke situaties. U zult wel willen aannemen dat vanuit deze gedachte onze technische dienst uitstekend functioneert. Dat wij garanties als een minimum verplichting beschouwen. En dat Siemens graag zorgt voor een gedegen opleiding van Uw personeel. Dat is geëngageerde ondersteuning van Uw computerproject.

Mocht Uw agenda tijdens de beursdagen reeds bezet zijn, maak dan een afspraak met onze specialisten. Zij kunnen U, om het beeld compleet te maken, de gunstige prijs-/prestatieverhouding van ons systeem aantonen. Met keiharde cijfers.

Siemens Nederland N.V.
Afdeling Computers, Postbus 1068, Den Haag.

Siemens Computers
Europees antwoord
op de vraag naar
integrale automatisering.

Ook op de Efficiencybeurs.

De Nota Volkshuisvesting en het huur- en subsidiebeleid

DRS. A. R. A. THEUNISSEN*
DR. H. UMRATH*

De Nota Volkshuisvesting van minister Udink en staatssecretaris Buck is een uitstekend werkstuk, dat een goede analyse geeft van de huidige problemen op het gebied van de volkshuisvesting. De kern van de Nota betreft het te voeren huur- en subsidiebeleid, waarvan een drastische wijziging wordt aangekondigd. Inderdaad zijn met de subsidiëring van de nieuwbouw volgens het huidige systeem zeer grote bedragen uit 's rijks kas gemoeid.

De vraag kan worden gesteld of deze subsidies steeds ten goede komen aan diegenen die deze nodig hebben. De Nota geeft aan, dat van alle huishoudens en alleenstaanden 56% in 1970 een huurquote hadden van 10% of lager, terwijl een huurquote van 16% of hoger vrijwel uitsluitend voorkomt bij de lagere inkomensgroepen.

Zowel van een sociaal als van een financieel oogpunt is er dus aanleiding het huidige beleid te herzien. Het eerste van de twee vraagpunten die de opstellers van de Nota stellen: „Ervan uitgaande, dat voor een groter of kleiner deel van de bevolking de kostprijsuur van woondiensten — wat dat dan ook zij — te hoog is, dient dan de financiële steun van de overheid geleid te worden via de woning of rechtstreeks afgestemd te worden op de specifieke omstandigheden van de bewoner” kan dan ook in beginsel bevestigend worden beantwoord.

Met de beantwoording van het tweede vraagpunt: „Is de gebruikelijke kostprijsberekening van woondiensten wel juist? Wordt niet ten onrechte geen rekening gehouden met de waarde-ontwikkeling van de resterende in de woning ‚opgeslagen’ toekomstige woondiensten?“, hebben wij meer moeilijkheden. De vraag preludeert al op de gekozen oplossing. En het is deze oplossing die bij ons ernstige bedenkingen opwerpt.

De minister heeft het advies ingeroepen van een werkgroep, bestaande uit Prof. Dr. F. Hartog, Prof. Dr. G. A. Kessler en Prof. Mr. S. F. L. Baron van Wijnbergen. Deze werkgroep heeft een interimrapport uitgebracht. Ook deze werkgroep beantwoordt het eerste vraagpunt bevestigend. Wat het tweede vraagpunt betreft, is de werkgroep van mening, dat het huidige begrip „kostprijsuur” niet juist is. De gedachten van de werkgroep omtrent het begrip „kostprijsuur” gaan in de richting van de dynamische kostprijsuur, zoals die is uiteengezet in het werk van Floor¹⁾.

Daar de dynamische kostprijsuur de grondslag vormt van het advies betreffende het huur- en subsidiebeleid van de werkgroep-Hartog en de opstellers van de Nota Volkshuisvesting zich baseren op het advies

van deze werkgroep, dienen wij dus eerst in te gaan op dit begrip.

De dynamische kostprijsuur

Kort samengevat komt het begrip „dynamische kostprijsuur” op het volgende neer: bij de gebruikelijke berekening van de financiële lasten (rente en zgn. afschrijving) volgens de annuïteitenmethode bij de exploitatie van een woning komt een bedrag x als resultaat, dat, vermeerderd met de exploitatielasten (onderhoud, beheer, verzekeringen, risico wegens leegstand enz.), de kostprijsuur vormt.

Deze berekening ontmoet in een tijd met geleidelijke geldontwaarding grote bezwaren. Bij wijziging van één of meer prijzen in het schema, dat aan de kostprijsberekening ten grondslag ligt, bijv. de bouw- of grondprijzen of de rente, hebben de nieuw in de markt komende eenheden een andere kostprijsuur dan de voorgaande. De kostprijsuur van de nieuwe woningen bepaalt de markthuur. De huren van de reeds aanwezige woningen passen zich aan. Door de toenemende huuropbrengsten krijgt de verhuurder uiteindelijk meer terug dan het geïnvesteerde bedrag. De contante waarde van de netto-opbrengsten, dus de vergoeding van de financiële lasten bij de exploitatie van een woning, zou niet meer mogen opbrengen dan het in de woning geïnvesteerde kapitaal.

Er dient dus gezocht te worden naar een ander systeem van kostprijsberekening, waarbij rekening wordt gehouden met de toekomstige meeropbrengsten. Floor brengt in deze kostprijsberekening nieuwe elementen, waarvan de belangrijkste is de te verwachten prijsstijging van de nieuwbouw in de komende jaren. Het is deze prijsontwikkeling, die het kernpunt vormt van de dynamische kostprijsuur. Floor verwerkt deze elementen in een formule, waarbij de uitkomst x die bij de toepassing van de annuïteitenmethode constant is, thans uiteraard variabel wordt. Daar het totaal van de opbrengsten de contante waarde van het geïnvesteerde bedrag niet mag overschrijden, houdt dit in, dat de lagere opbrengsten in de beginjaren door hogere op-

* Drs. Theunissen was directeur-generaal Krediet en Investerings van de Commissie van de Europese Gemeenschappen en Dr. Umrath is lid van de Raad voor de Volkshuisvesting.

¹⁾ Dr. J. W. G. Floor, *Beschouwingen over de bevordering van de volkshuisvesting*, Leiden, 1971.

brenghsten in de latere jaren dienen te worden gecompenseerd. Met andere woorden: vooruitlopend op toekomstige prijsstijgingen, kan de huur in de beginjaren op een lager peil worden vastgesteld dan volgens de gebruikelijke methode mogelijk is. Wat men in het begin tekort komt, wordt vergoed door de hogere opbrengsten in de toekomst.

Bezwaren tegen de dynamische kostprijsuur

De dynamische kostprijsuur ontmoet bij ons ernstige bezwaren, daar zij uitgaat van twee vooronderstellingen, namelijk de permanente woningschaarste en de permanente inflatie.

Een woning heeft een zeer lange levensduur. In Nederland ligt deze gemiddeld boven de 100 jaar. Door deze lange levensduur kan de woning grondige waardeveranderingen ondergaan, zowel naar boven als naar beneden als gevolg van zich wijzigende omstandigheden op de woningmarkt. Daarbij komt, dat een behoorlijke bewoning en een goed regelmatig onderhoud de woning op peil houdt. Er is geen afschrijvingsstelsel te bedenken, dat de waardewijzigingen kan volgen. Dit is ook niet erg, omdat vervanging van woningen uit door afschrijving verkregen middelen over het algemeen niet plaatsvindt. Deze middelen worden gebruikt om de geldgever terug te betalen. Want de financiering van woningen met eigen middelen vindt slechts in bescheiden mate plaats. Vervangende woningen worden in het algemeen door nieuw op te nemen middelen gefinancierd.

Bij de opzet van een exploitatierekening van een woning en de berekening van de daaruit voortvloeiende huur wordt niet uitgegaan van de vermoedelijke technische of economische levensduur, die niet te schatten is, maar van de looptijd van de voor de financiering beschikbare middelen. Met andere woorden: hoe langer de looptijd van de opgenomen middelen, hoe lager de financiële lasten. De meest gunstige financiering van de woningbouw in Nederland geschiedt in het kader van de Woningwet: aflossing van bouwkosten in 50 jaar en van grondkosten in 75 jaar op annuïteitsbasis.

Met de aanhangers van de dynamische kostprijsuur kunnen wij het eens zijn: de op basis van de looptijd der opgenomen financieringsmiddelen berekende huren zijn dus steeds te hoog. Wanneer de woningen zgn. worden afgeschreven worden zij zonder de financiële lasten verder geëxploiteerd tegen de markthuur.

Het verband tussen de werkelijke huur en de volgens de exploitatierekening gecalculerde huur gaat in de loop der jaren geheel verloren. Alleen bij woningschaarste zullen de huren van de bestaande woningen tenderen naar de huren van de nieuwe woningen. Na de opheffing van de woningschaarste en bij een woningreserve van 1½% of meer, zullen onder de bewoners mutaties mogelijk zijn en zullen de huren bepaald worden door woongerief, ligging, staat van onderhoud e.d.

De ervaringen in Duitsland hebben geleerd, dat de zeer hoge huren van de in 1970 gereed gekomen woningen weinig of geen invloed gehad hebben op het algemene huurpeil door het geringe aandeel (1/60) van de nieuwe woningen in de totale voorraad van huurwoningen. Ook in Nederland wijzen de ervaringen in gebieden, waarin de huren werden geliberaliseerd, in deze richting. Na opheffing van de woningschaarste

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU

W. STEMMER & Zn. B.V.

Schiebroekseweg 22-24, telefoon (010) 22 38 66
postbus 35007, Rotterdam

vervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Best, Breda, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Haarlemmermeer, 's-Hertogenbosch, Hilversum, Maastricht, Rheden, Rotterdam, Tilburg en Veldhoven. Wij leveren ook :

notulen van directie- en aandeelhoudersvergaderingen

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eerste-klas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

I.M.

zullen de huren van de nieuwe woningen tenderen naar de huren van de bestaande voorraad. De dynamische kostprijsuur houdt hiermee geen rekening.

De stijging van de financiële lasten bij de exploitatie van woningen is het gevolg van de stijging van de stichtingskosten en van de stijging van de rentevoet. Tot 1963 was de rentevoet in Nederland één van de laagste in Europa. Daarna vond een geleidelijke aanpassing plaats tot de rentevoet in andere landen, met name met onze partners in de Europese Gemeenschap. Vanaf 1966 beweegt de rentevoet in Nederland zich ongeveer op gelijk peil met deze landen. Hoewel de integratie van de kapitaalmarkten binnen de Gemeenschap slechts moeizaam verloopt, zal van een afwijkende tendens in de ontwikkeling van de rentevoet nauwelijks sprake meer zijn. De schommelingen binnen de Gemeenschap zullen zich voor afzienbare tijd waarschijnlijk bewegen tussen minimaal 6% en maximaal 8% met misschien eens een uitschieter naar 8½%. Schommelingen zullen zich landelijk en tijdelijk blijven voordoen, doordat het aanbod van besparingen minder fluctueert dan de vraag naar besparingen ten gevolge van wijzigingen in de investeringsactiviteit. Ondanks aanhoudende inflatie hebben wij in Nederland een lagere rente dan een jaar geleden. Door de stabilisatie van de rentevoet kunnen wij dus aannemen, dat de stijging van de financiële lasten ten gevolge van de rentestijging in de toekomst wel tot het verleden behoort.

De stijging van de stichtingskosten is een ernstiger zaak. Voor zover deze stijging het gevolg is van kwaliteitsverbetering en een betere infrastructuur mag deze stijging zonder bezwaar in de huur worden berekend. Wat de zuivere stijging van de bouwkosten betreft, getracht zal moeten worden deze binnen de jaarlijkse stijging van de prijsindex te houden. De Nota Volkshuisvesting besteedt aan dit punt aandacht en geeft belangrijke suggesties. In vergelijking met het recente verleden is er alle aanleiding te verwachten, dat het met de stijging van de financiële lasten in de toekomst mee zal vallen.

Resumerend kunnen wij samenvatten, dat de dynamische kostprijsuur geen rekening houdt met de wijzigingen in het huurpatroon na het overwinnen van de woningschaarste en teveel de nadruk legt op eventuele komende prijsstijgingen. Daardoor wordt er een druk naar boven gelegd op de toekomstige huren.

Praktische bezwaren tegen de voorgestelde regeling

Gezien onze bedenkingen tegen de dynamische kostprijshuur zal het geen verbazing wekken, dat wij ernstige bezwaren hebben tegen het in de Nota ontwikkelde huur- en subsidiebeleid, dat geheel is gebaseerd op de dynamische kostprijshuur.

De op louter veronderstellingen gebaseerde berekening van de werkgroep van een beginuur van 6,4% van de stichtingskosten levert het praktische bezwaar op, dat de woningen in de eerste jaren van de exploitatie aan huur minder opbrengen dan aan rente op het geïnvesteerde kapitaal is verschuldigd, om over aflossing in deze jaren maar niet te spreken. Voor de woningwetbouw zal het rijk wel een oplossing kunnen vinden om deze liquiditeitstekorten aan te vullen.

Niettemin is het voor een corporatie of gemeente geen aangename situatie voor de exploitatie van de woningen bij het rijk in toenemende mate in het krijt te staan. En dan maar afwachten of de toekomstige veronderstelde hogere huren, de tekorten zullen dekken. Ook zal het rijk voor deze exploitatievoorschotten rente in rekening moeten brengen, die weer ten laste van de exploitatie zal komen. Zo dit niet het geval mocht zijn, ontstaat er een nieuwe objectieve subsidie. Voor de particuliere bouw lijkt het ons met dit systeem haast onmogelijk de benodigde middelen te krijgen. Men kan zich een systeem indenken met uitgestelde en/of oplopende aflossingstermijnen, maar het zal moeilijk zijn een geldgever te vinden die genoeg neemt met minder dan de jaarlijks verschuldigde rente, ook al krijgt hij later compensatie. Alleen de zelf-exploiterende institutionele belegger zou dit kunnen doen.

De huurstijgingsgaranties door het conditioneel maken van de objectieve subsidies zijn niet alleen ingewikkeld, maar er bestaat naar onze mening alle kans, dat deze garanties later geëffectueerd zullen moeten

worden met alle financiële consequenties voor het rijk. Daar wij de berekening van de beginuur van 6,4% van de stichtingskosten volkomen arbitrair vinden, mist ook de huurverhoging van 20% van de bestaande voorraad haar grond.

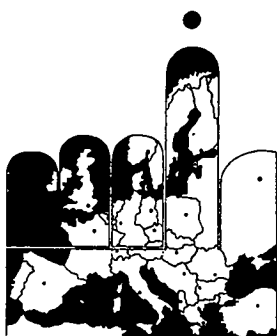
De individuele huursubsidie

Zoals wij reeds vermeldde, zijn ook wij de mening toegedaan, dat in beginsel overgeschakeld zal moeten worden op de individuele huursubsidiëring. Wij erkennen de bezwaren van het huidige systeem. De overgang van objectieve naar individuele subsidie zal zeer geleidelijk dienen te geschieden, waarbij de vraag kan worden gesteld of er voor speciale gevallen, bijv. krot-opruiming en sanering, niet een marge van objectieve subsidie zal moeten blijven bestaan.

Ten aanzien van de tot en met 1972 gebouwde woningen zouden wij geen verandering in het bestaande systeem willen brengen. Door de jaarlijkse huurverhoging van 6% zal voor alle woningen, waarvoor bijdragen worden betaald, de subsidiëring in ongeveer 10 jaar aflopen.

Voor de na 1 januari 1973 te bouwen woningen ware te denken aan een gemengd systeem. Verlaging van de toe te kennen jaarlijkse bijdragen tot een nader te bepalen percentage van de bedragen, volgens de huidige tabellen. Daarboven uitbreiding van het systeem der aanvullende huursubsidies. Ook deze woningen dienen onder de jaarlijkse huurverhoging van 6% te vallen. De objectieve subsidies komen dus op den duur ook te vervallen. Op deze wijze kan ervaring worden verkregen met de individuele huursubsidies op een breder terrein.

A. R. A. Theunissen
H. Umrath

Europa-bladwijzer

De Europese Gemeenschap en de niet-toetredende EFTA-landen

De op 1 januari 1973 plaatsvindende toetreding tot de Europese Gemeenschap van drie van de negen EFTA-landen¹⁾ werpt enige problemen op. Zo moet de economische verhouding worden geregeld tussen de toetredende en de niet-toetredende EFTA-landen. Met name gaat het daarbij om de vraag of de tariefafbraak die in de EFTA heeft plaatsgevonden, kan worden gehand-

haafd. Ook moet de economische relatie tussen de niet-toetredende EFTA-landen en de zes oorspronkelijke EG-landen worden geregeld.

Op de Haagse Topconferentie die de zes toenmalige EG-landen in 1969 hebben gehouden, zijn deze vragen aan de orde geweest. In het slotcommuniqué (punt 14) werd hierover gesteld: „Zodra de onderhandelingen met de kandidaat-landen

geopend zullen zijn, zullen met de

¹⁾ De „European Free Trade Association” (EFTA) of Europese Vrijhandelsassociatie (EVA) is op 4 januari 1960 te Stockholm ondertekend door Denemarken, Noorwegen, Oostenrijk, Portugal, het Verenigd Koninkrijk, Zweden en Zwitserland. Finland is met de EFTA geassocieerd op grond van een op 27 maart 1961 ondertekend akkoord. IJsland trad tot de EFTA toe op 4 december 1969.

andere landen van de EFTA die daarom verzoeken, besprekingen worden gevoerd over hun positie ten opzichte van de EEG".

Deze besprekingen zijn tussen 10 november 1970 en 20 juli 1972 gevoerd en hebben een aantal internationale verdragen opgeleverd, die op 22 juli 1972 zijn ondertekend²⁾. Ratificatie door de nationale parlementen moet nog plaatsvinden.

In deze bladwijzer wordt nagegaan, tot welke resultaten deze onderhandelingen hebben geleid. Aangezien de verdragteksten nog niet gereed zijn, werd geput uit niet-officiële bronnen. Er wordt dan ook slechts een globale schets gegeven.

Bestaande economische banden

Uit een analyse van de uitvoergegevens over 1969 van de zes niet-toetredende EFTA-landen, nl. Finland, Oostenrijk, Portugal, Zweden, Zwitserland en IJsland, blijkt dat meer dan de helft van de uitvoer van elk van deze landen naar de vergrote Gemeenschap en de niet-toetredende EFTA-landen gaat. Zweden (71%), Oostenrijk (66%) en Finland (65%) gaan aan de kop. Maar van IJsland, dat de rij sluit, gaat toch altijd nog 52% van de uitvoer naar de genoemde zestien landen.

Deze cijfers geven aan, dat het voor de betrokken landen de moeite waard is, de bestaande handelsstromen na de vergroting van de EG in stand te houden.

De vorm van economische samenwerking

Bij het kiezen van de meest geschikte samenwerkingsvorm stonden voor de EG twee dingen vast³⁾. Welke vorm ook gekozen werd, de zelfstandige beslissingsbevoegdheid van de uitgebreide Gemeenschap, het gemeenschappelijke beleid, de doeltreffendheid van haar werking en haar ontwikkelingsmogelijkheden mochten niet worden geschaad. Bovendien zouden de regelingen in overeenstemming moeten zijn met de bepalingen van het GATT. In feite sloot deze opvatting van de EG, in ieder geval voor vier van de „Six non-Six”⁴⁾, de weg naar een douaneunie af. Zweden, Oostenrijk, Zwitserland en Finland hadden uitdrukkelijk verklaard niet of nauwelijks te

Uitvoergegevens over 1969 van de zes niet-toetredende EFTA-landen

Landen	Uitvoer naar de Zes	Uitvoer naar tot de EG toetredende landen	Uitvoer naar de uitgebreide Gemeenschap	Uitvoer naar de niet-toetredende EFTA-landen	Uitvoer naar de uitgebreide Gemeenschap en niet-toetredende EFTA-landen
(% van totale uitvoer over 1969 van het desbetreffende land)					
Finland	24,0	25,5	49,5	15,8	65,3
Oostenrijk	41,4	9,1	50,5	15,6	66,1
Portugal	17,9	25,2	43,1	10,7	53,8
Zweden	27,8	33,3	61,1	10,1	71,2
Zwitserland	37,4	10,3	47,7	10,4	58,1
IJsland	15,9	22,4	38,3	14,0	52,3

Bron: Supplement 3/71 van het *Bulletin van de EG*, blz. 3 en *Europe Documents*, no. 692, blz. 4 en 5.

voelen voor een harmonisatie van hun beleid, bijvoorbeeld het voeren van een gemeenschappelijke handelspolitiek, met dat van de EG, aangezien dit in strijd zou zijn met hun status van neutrale staat⁵⁾. Wat dus overbleef, naast de mogelijkheid van het afsluiten van afzonderlijke handelsovereenkomsten, was een vrijhandelszone⁶⁾. Voor deze laatste heeft men uiteindelijk ook gekozen.

Doordat de landen uiteenlopende verlangens op de conferentietafel deponeerden, ook wegens een ten dele achtergebleven economische ontwikkeling, werd door de EG met elk van hen een *afzonderlijke* vrijhandelszone opgericht⁷⁾. De verwarrende situatie doet zich thans voor, dat elk van de „Six non-Six” een vrijhandelszone vormt met de vergrote EG en dat zij deze samenwerkingsvorm tegelijkertijd met elkaar in de romp-EFTA hebben.

Inhoud van de verdragen

Wat de inhoud van de verdragen betreft valt allereerst op, dat de agrarische produkten buiten de werking van de vrijhandelszones zijn gehouden, behoudens enkele beperkte wederzijdse concessies. De ratio hiervoor is niet ver te zoeken. Zoals reeds eerder werd vermeld, wilden de meeste EFTA-landen niet of slechts zeer ten dele hun nationale beleid met dat van de EG harmoniseren. Van de zijde van de EG was men bang dat daardoor een gemeenschappelijk beleid op het gebied van de landbouw in de vrijhandelszones niet mogelijk zou zijn. Het vrijmaken van het handelsverkeer in landbouwprodukten zou immers kunnen leiden tot een ondergraving van het

eigen beleid, terwijl men eveneens vreesde dat dan afbreuk gedaan zou

²⁾ De Finse minderheidsregering meende wegens een kabinetscrisis de akkoorden niet te kunnen ondertekenen; zij heeft ze slechts geparafeerd. Het ligt in de lijn der verwachting dat een te vormen meerderheidsregering tot ondertekening zal overgaan.

³⁾ Zie Supplement van het *Bulletin van de EG*, no. 3 van 1971, blz. 5.

⁴⁾ Deze term is ontstaan doordat men ten aanzien van de EG vaak sprak over de Zes. Men probeert hierdoor tot uitdrukking te brengen dat er een samenwerkingsverband bestaat van zes landen dat evenwel niet de Zes is.

⁵⁾ Oostenrijks neutraliteit berust op het Staatsverdrag van 15 mei 1955, die van Finland op het met de Sowjetunie in 1948 gesloten vriendschaps- en bijstandsverdrag. Zweden en Zwitserland zijn neutraal op basis van de eigen politieke overtuiging. Zie hieromtrent ook A. Mozer, *The European Community and the Neutrals*, in *The European Community and the World*, Rotterdam University Press, 1972, blz. 83 e.v.

⁶⁾ Een andere mogelijkheid zou ook nog een associatie in de zin van art. 238 EEG-Verdrag geweest kunnen zijn. Gezien de in de EG gegroeide praktijk is dit echter alleen mogelijk voor landen die een lager ontwikkelingsniveau dan de EG-landen hebben. Portugal zou daarvoor als enige EFTA-staat in aanmerking komen. De reden dat dit niet gebeurd is, is gelegen in het feit dat men toch de EFTA nog wilde laten bestaan. In die conceptie was een associatie van Portugal niet mogelijk. De associatieverzoeken van Oostenrijk, Zweden en Zwitserland in 1961/1962 werden evenwel afgewezen op grond van politieke overwegingen. Zie Binswanger en Mayrzedt in *Europa Archiv*, 1970, no. 10, blz. 347, „Was wird aus den Neutralen bei der Erweiterung der EWG?” en Utta Plessow, *Neutralität und Assoziation mit der EWG*, *Kölner Schriften zum Europa Recht*, no. 8, 1967.

⁷⁾ Zie *Europe Documents*, no. 692, blz. 2.

worden aan de werking van de EG-instellingen⁸⁾.

Vreemd blijft wel, dat, hoewel men op grond van de uiteenlopende verlangens van de EFTA-landen gekozen heeft voor een ingewikkelde constructie van zes aparte vrijhandelszones, er geen agrarische regeling tot stand is gekomen met de landen die een gemeenschappelijk beleid op landbouwgebied niet afwezen⁹⁾. Eén produkt uit de agrarische sector van de EFTA is echter wel volledig opgenomen, namelijk papier, omdat papier in de EG beschouwd wordt als industrieproduct. Over dit onderwerp is tot het laatste moment druk onderhandeld en wel omdat er enerzijds een moeilijke situatie in de Europese papierindustrie bestaat en anderzijds hout voor Finland, Zweden en Oostenrijk een belangrijk uitvoerprodukt is.

De afbraak van de douanetarieven zoals deze in de EFTA heeft plaatsgevonden, blijft na 1 januari 1973 in beginsel gehandhaafd, dus ook tussen wel- en niet-toetredende EFTA-landen¹⁰⁾. De rechten op industriële produkten en een deel van de heffing op verwerkte landbouwprodukten tussen de oorspronkelijke zes EG-landen en de niet-toetredende EFTA-landen worden in beginsel in vijf etappes afgebroken. De tarieven en de fiscale rechten worden telkens met 20% verlaagd en wel op 1 april 1973, 1 januari 1974, 1 januari 1975, 1 januari 1976 en 1 juli 1977.

Uitzonderingsregelingen hierop gelden voor de zgn. gevoelige produkten die per land verschillend zijn. Hiertoe behoren onder andere papier, ruw lood, ruw zink, ruw aluminium, kogellagers en stalen buizen. Daarnaast is Portugal voor een aantal produkten en IJsland voor alle produkten gerechtigd een speciaal afbraakschema te volgen, dat loopt tot 1980. Een enkele uitzondering daargelaten (Finland, Oostenrijk en Zwitserland kunnen bijvoorbeeld de invoer van een aantal produkten beperken met het oog op hun neutraliteit, bijv. kunstmest, antibiotica en brandstoffen) moeten de kwantitatieve beperkingen per 1 januari 1973 worden afgeschaft en maatregelen van gelijke werking per 1 januari 1975.

Het gebruik van vrijwaringsmaatregelen is toegestaan in met name genoemde gevallen, zoals bijvoorbeeld bij betalingsbalansmoeilijkheden en dumping.

De enige instelling, waarvan de

oprichting in de verdragen is vastgelegd, en wel voor elke vrijhandelszone één, is het Gemengde Comité. Deze comités zijn belast met het beheer van de vrijhandelszone, waardoor zij naast de vrijwaringsmaatregelen ook te oordelen krijgen over de douanevraagstukken en de toepassing van de concurrentieregels (verbod van discriminerende belastingen op ingevoerde produkten, verkapte uitvoersubsidies en kartels, misbruik van machtspositie en overheidssubsidies die de handel wederzijds nadelig beïnvloeden) in verband ook met de autonome uitwerking van deze regels door de partijen.

Een andere taak van het Gemengde Comité is de beoordeling van de aanvragen inzake de uitbreiding van de overeenkomsten. In alle akkoorden, behalve dat van Finland, is namelijk een bepaling opgenomen dat een partij die meent dat het in het belang van de economie van beide partijen is de overeenkomst tot andere terreinen uit te breiden, daartoe bij de andere partij een verzoek kan indienen. Een Gemengd Comité nu kan ter zake van een dergelijk verzoek aanbevelingen doen. Bovendien heeft een Comité bepaalde bevoegdheden tot wijziging van de origineregels.

De verdragen zijn voor onbepaalde tijd gesloten, zoals ook met het EEG-Verdrag het geval is. Het EEG-Verdrag kan niet worden opgezegd. De thans gesloten verdragen bevatten evenwel een opzeggingstermijn van twaalf maanden.

Oorsprongsregeling

Om handelsverlegging te voorkomen, noodzaakt elke vrijhandelszone tot het gebruik van een oorsprongsregeling. Doordat thans met de niet-toetredende EFTA-landen zelfs zes vrijhandelszones worden opgericht, worden de problemen die elke oorsprongsregeling met zich brengt, groot. Dit geldt te meer omdat het in tegenstelling tot eerder door de Gemeenschap gesloten akkoorden (bijv. met Turkije, Marokko) waarbij een oorsprongsregeling werd opgesteld, in beginsel alleen om industriële produkten gaat. Een wat praktischer benadering van de oorsprongsregeling was dan ook geboden, alleen al om niet in de uitermate verwarrende situatie terecht te komen dat voor bijvoorbeeld de vrijhandelszone Zweden-EG een produkt uit Portugal dezelfde behandeling onder-

vindt als een produkt uit bijvoorbeeld Brazilië. Er werd dan ook besloten uit te gaan van het systeem van oorsprongsregeling, zoals dit ten aanzien van de algemene tariefpreferenties geldt. Hierbij werkt men met een lijst A. Daarbij wordt een produkt dat na een bewerking naar een andere tariefpost opschuift, over het algemeen geacht van oorsprong te zijn uit het land waar deze bewerking heeft plaatsgevonden. Daarnaast functioneert een lijst B die de uitzonderingen bevat op hetgeen in lijst A bepaald is.

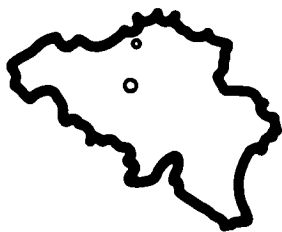
Om aan de boven geschetste nogal dwaze consequentie van het bestaan van zes aparte vrijhandelszones te ontkomen, heeft men in de verdragen een bepaling opgenomen, waardoor een produkt dat van oorsprong is uit de Gemeenschap of uit een van de „Six non-Six”, een voorkeursbehandeling behoudt bij doorvoer via een van de andere landen of van de Gemeenschap, ook al vindt daar een bewerking plaats. Als voorwaarde wordt dan wel gesteld dat de toegevoegde waarde voor niet meer dan 5% afkomstig is uit derde landen. Deze bepaling vormt dus een soort dwarsverbinding tussen de zes aparte vrijhandelszones.

De gehele origineregeling heeft overigens *Het Financieele Dagblad* onder de kop „Onbegrijpelijke regels van oorsprong in EEG” doen opmerken dat de Eurocraten beseffen dat het toch al ingewikkelde landbouwsysteem in vergelijking met de

⁸⁾ Zie Supplement van het *Bulletin van de EG*, 1971, no. 3, blz. 11 e.v.

⁹⁾ Op aandrang van Italië en Nederland zijn door de zes EFTA-landen enige concessies op het gebied van landbouwprodukten verleend. Deze zijn echter niet in de verdragen opgenomen, maar in een aparte briefwisseling neergelegd. Deze concessies zijn eenzijdig, ook al heeft de EG zich tenslotte bereid verklaard tot een aantal zeer beperkte tegenconcessies. De voor Nederland van belang zijnde voordelen zijn vermeld in de *Nederlandse Staatscourant* van 28 juli 1972.

¹⁰⁾ Een uitzondering betreft bijvoorbeeld de papiersector. De tot de EG toetredende EFTA-landen moeten in deze sector ten aanzien van de niet-toetredende EFTA-landen aanvankelijk een toenemend recht instellen, dat per 1 juli 1977 gelijk zal zijn met dat van de zes oorspronkelijke EG-landen. Vervolgens zal de uitgebreide Gemeenschap volgens een vastgesteld schema het recht afbreken. Gedurende de overgangsregeling (tot 1 januari 1984) worden door de toetredende EFTA-landen aan de niet-toetredende EFTA-landen echter nulrecht-contingenten toegekend.

Werkt loonindexering anti-inflatoir?

B. WALTERS *

J. STOKX *

Het Belgische systeem van de glijdende loonschaal

De loonindexering, die tot doel heeft de koopkracht van het loon te beschermen, is reeds vrij lang van toepassing in België. De eerste initiatieven op dit domein dateren reeds van 1920. Het is echter pas sedert 1948 dat de loonindexering op algemene schaal wordt toegepast.

Op het huidige ogenblik is het loon van ruim 90% van de loontrekkenden gebonden aan de evolutie van het indexcijfer der consumptieprijzen, dat maandelijks gepubliceerd wordt door het Ministerie van Economische Zaken. Daar geleidelijk aan ook andere inkomens (pensioenen, sociale uitkeringen, medische honoraria) op een of andere manier gekoppeld werden aan de evolutie van de levensduurte, is momenteel ca. 60% van het nationale inkomen in België beveiligd tegen de geldontwaarding.

origineregeling, die nu noodzakelijk geworden was, kinderspel is ¹¹⁾).

Inwerkingtreding

Het ligt in de bedoeling dat de akkoorden in werking treden tegelijk met het toetredingsverdrag, dus op 1 januari 1973. Of dit mogelijk is hangt af van de snelheid waarmee de ratificaties tot stand kunnen komen. Vooral ten aanzien van Zwitserland bestaat hierover onzekerheid, omdat de ratificatieprocedure daar een ingewikkelde en tijdrovende bezigheid is en de tijd kort is.

De ratificatie door IJsland van het verdrag, dat voornamelijk visserijconcessies bevat, zal afhangen van de oplossing van het geschil omtrent de 50-mijls visserijgrenzen. Komt een

De „glijdende loonschaal”, zoals ze in België wordt toegepast, is wellicht de meest zuivere vorm van loonindexering. Het is een systeem van automatische na-indexering, dat erop neerkomt dat de lonen worden aangepast, zodra de prijsindex die als basis dient, een vooraf vastgelegde waarde („de spilindex”) overschrijdt. De lonen worden dus op onregelmatige tijdstippen, maar telkens in dezelfde mate, aangepast. Dit biedt aan de werknemers het voordeel dat bij snelle prijsstijging de lonen vrij vlug worden verhoogd.

De praktische uitwerking van de glijdende loonschaal verschilt van sector tot sector. In het meest voorkomende systeem worden de lonen gewijzigd zodra het rekenkundige gemiddelde van de indexcijfers van 2, 3 of 4 voorafgaande maanden, de spilindex overschrijdt. Het aanpassingspercentage bedraagt doorgaans 2 of 2,5% van het effectief betaalde loon of van een vast basisloon (exclusief de vroegere indexverhogingen).

dergelijke oplossing niet tot stand dan lijkt de ratificatie dubieus. De houding van IJsland ten opzichte van de voorlopige voorziening, die door het Internationale Hof van Justitie is gegeven, lijkt uit dit oogpunt niet erg bemoedigend.

Van de zijde van het GATT zijn geen moeilijkheden te verwachten, die eventueel vertragend zouden kunnen werken, aangezien de vrijhandelsverdragen voldoen aan de door het GATT daarvoor gestelde eisen (100% van de onderlinge handel in industrieproducten en meer dan 90% van de totale onderlinge handel van elk land).

Europa Instituut, Leiden

¹¹⁾ *Het Financieele Dagblad* van 8 juni 1972.

Inflatoire werking niet bewezen

In het buitenland staan heel wat economen en verantwoordelijken voor het economische en monetaire beleid nogal huiverig tegenover de binding van de lonen aan de levensduurte, zeker indien dit als een automatisme in het economische leven is ingebouwd, zoals in België. Het lijkt zowat op het binnenhalen van het paard van Troje, waardoor, in een wereld die door inflatie wordt belegerd, definitief de hoop op zege kan worden afgeschreven.

De stelling dat loonindexatie via de prijs-loonspiraal inflatiebevorderend of althans inflatiebestendigend werkt, lijkt theoretisch zeer aanneemelijk. Hieruit volgt evenwel niet dat systemen met geringe of zonder automatische loonindexering minder inflatoir zouden zijn. Hoewel deze problematiek ongetwijfeld grondiger wetenschappelijk onderzoek verdient, blijkt reeds uit een eerste ruwe benadering dat er geen duidelijk verband bestaat tussen de inflatiegraad (gemeten aan de prijsstijging) in een bepaald land en de mate waarin loonindexering er wordt toegepast.

Wij rangschikten tien industrielanden volgens de toepassingsgraad van de loonindexering, rekening houdend met het gebruikte indexeringssysteem, de omvang van het geïndexeerde looninkomen in de totale loonmassa, en de snelheid waarmee de lonen worden aangepast ¹⁾. De rangcorrelatie tussen indexering en prijsevolutie geeft —0,18; de corre-

* Medewerkers bij de Centrale Economische en Statistische Afdeling van de Kredietbank te Brussel.

¹⁾ Bij gebrek aan heel precieze gegevens voor verschillende landen is een dergelijke rangschikking uiteraard steeds voor discussie vatbaar.

Landen	Consumptieprijzen 1960-1971		Bruto-uurlonen 1960-1971	
	gemiddelde jaarlijkse stijging in %	rangorde volgens grootte	gemiddelde jaarlijkse stijging in %	rangorde volgens grootte
1. België	3,2	7	8,5	6
2. Groothertogdom Luxemburg	2,8	10	7,3	8
3. Denemarken	5,8	1	11,0	1
4. Italië	4,1	6	8,3	7
5. Nederland	4,5	2	9,6	2
6. Verenigde Staten	2,9	9	4,3	10
7. Frankrijk	4,3	5	8,8	3
8. Verenigd Koninkrijk	4,5	2	6,8 a)	9
9. Zweden	4,4	4	8,6	5
10. Duitse Bondsrepubliek	3,0	8	8,8	3

a) Maandlonen.

Bron: *International Financial Statistics*, IMF.

latie tussen indexering en loonevolu-
tie geeft —0,09. In beide gevallen
wijst het teken eerder op een nega-
tief verband tussen loonindexering en
inflatie, maar de cijfers liggen zo
laag dat er geen verantwoorde ge-
volgtrekkingen uit kunnen worden
gemaakt²⁾. In elk geval wordt door
de feiten niet bevestigd dat loonin-
dexering meer inflatiebevorderend
zou zijn dan afwezigheid ervan. Dit
is niet zo veronderlijk: overal tracht
de werknemer zich te beschermen
tegen muntontwaarding, en bij afwe-
zigheid van automatische looncorrec-
tie via indexering zal de gestegen
levensduurte in rekening worden ge-
bracht naar aanleiding van de vernieu-
wing van de CAO's. Het globale
eindresultaat blijkt weinig te verschil-
len.

Het prijsbeleid is in handen van
de minister van Economische Zaken,
die de uiteindelijke beslissingen neemt,
maar zich hierbij omzeggens steeds
houdt aan het gezagrijke advies van
de „Commissie tot Regeling van de
Prijzen”. Deze Commissie is nage-
noeg paritair samengesteld uit afge-
vaardigden van de diverse economi-
sche en sociale sectoren en de
overheidsadministratie. Haar advies
steunt op een grondig onderzoek van
het uitgebreide dossier dat door de
betrokken onderneming(en) moet
worden voorgelegd⁴⁾. Door de over-
legstructuur in de Commissie is bij
de voornaamste socio-economische
groepen geleidelijk een verantwoor-
delijkheidsbesef gegroeid t.a.v. de
prijzenproblematiek. Zo heeft de er-
varing in België naar aanleiding van

de invoering van de BTW aange-
toond dat de werkgeversorganisaties
de bij hen aangesloten sectoren en
bedrijven tot een opvallende zelfdis-
cipline kunnen bewegen.

Een systeem van automatische
loonindexering zou dus wel eens eer-
der een ingebouwde rem op de in-
flatie kunnen zijn dan een stimulans.
In België althans was het de vrucht-
bare bodem waarop verantwoorde-
lijkheidsbesef kon groeien tegenover
het algemene prijspeil, geconcreti-
seerd in een geconcentreerd prijsbe-
leid. Mogelijk spruit er ook nog eens
een geconcentreerd globaal inkomens-
beleid uit voort.

Nog een bijgedachte: uitzichtloze
inflatoire toestanden, waar de loon-
eisen niet alleen de voorbije prijsstij-
ging in rekening brengen, maar te-
vens anticiperen op de verwachte
prijsstijging, zijn bij automatische
loonindexering uitgesloten. Een tip
voor Engelse (en Nederlandse?) le-
zers.

Beatrijs Walters
Jaak Stokx

²⁾ De hypothese van nulcorrelatie is in
beide gevallen slechts te verwerpen van-
af 0,63 (T-test, 95% waarschijnlijkheids-
gebied).

³⁾ Wat helemaal niet betekent dat het
Belgische prijsbeleid niet op heel wat
punten nog grondig zou kunnen en
moeten worden verbeterd.

⁴⁾ Aldus heeft het prijsbeleid een grote
rol gespeeld bij het tot stand komen van
de huidige werkzaamheden in verband
met normalisatie en harmonisatie van
de bedrijfsboekhouding.

Misschien anti-inflatoir?

Uit de relatief lange Belgische er-
varing blijkt dat een systeem van
automatische loonindexering geen im-
munitieit of onverschilligheid van de
publieke opinie tegenover de inflatie
tot gevolg heeft. Integendeel, in het
bijzonder diegenen die de lonen uit-
betalen, worden gevoeliger voor de
evolutie van het algemene prijspeil.
Niet te verwonderen als men bedenkt
dat in België elke indexaan-
passing van 2% zowat Bfr. 3 mrd.
kost aan de overheid (weden en
sociale uitkeringen) en Bfr. 6 mrd.
aan de bedrijven. Het is dan ook
geen toeval dat in België de belang-
stelling voor een actief indirect of
direct prijsbeleid zeer levendig is, en
heeft geleid tot een systeem van prij-
zenregeling dat, in zijn evenwichtig-
heid en efficiëntie, vrij zeldzaam is in
de Westerse geïndustrialiseerde we-
reld³⁾.

Dr. L. Koopmans: Overheidsfinanciën. De Erven F. Bohn NV, Haarlem,
1971, 159 blz., ingenaaid f. 15.

Koopmans heeft een nuttige in-
leiding tot de beginselen van de
overheidsfinanciën geschreven. De
schrijver heeft zich geconcentreerd
op de praktijk van het begrotingsbe-
leid en de institutionele en bestuurs-
kundige aspecten van de overheidsfi-
nanciën. Na een inleidend hoofdstuk-
je komen achtereenvolgens kort aan
de orde: overheid en allocatie (rede-

nen voor overheidsingrijpen, afwe-
gingsproblemen), budgetcyclus (o.a.
de streefcijfers), rationalisatie van de
besluitvorming, financiële verhouding
tussen rijk en gemeenten, sociale ze-
kerheid, belastingen (grondslagen,
vormen en afwenteling), recente ont-
wikkelingen op belastinggebied (in-
flatiecorrectie, wiebeltax en zelfs ne-
gatieve inkomstenbelasting), stabilise-

rende begrotingspolitiek, begroting resp. sociale verzekeringen en inkomensverdeling, overheidsschuld. Alles bij elkaar een in de Nederlandse leerboeken ongebruikelijke, maar stellig vruchtbare vermenging van praktische overheidsfinanciën en kleine theoretische uitstapjes, waarbij relevante institutionele aspecten de noodzakelijke aandacht krijgen, minder populaire onderwerpen als sociale zekerheid en lagere overheden niet worden geschuwd en waarbij bovendien ook nog enige actuele ontwikkelingen worden besproken.

Het merendeel van de zojuist genoemde onderwerpen komt in de tekst op heldere wijze aan de orde. Schoonheidsfoutjes zijn er in deze eerste druk natuurlijk wel. Ik noem hier een vijftal.

1. Koopmans lijkt nogal optimistisch te zijn in zijn uitspraak (blz. 18) dat het proces van stemmen de individuen ertoe aanzet hun werkelijke preferenties kenbaar te maken. Even verder (blz. 34) constateert hij echter dat het stemmen door kiezers toch maar een gebrekkig communicatiesysteem is. De laatste opmerking lijkt mij heel wat realistischer.

2. Veel meer toelichting in de tekst verdient Koopmans conclusie (blz. 35) dat de voorkeuren van de afzonderlijke leden van de volkshuishouding slechts op een indirecte wijze meespelen in de beleidsvorming binnen de overheidsorganisatie omdat doeleinden van degenen die het voor het zeggen hebben (ministers, kamerleden, pressiegroepen en ambtenaren) de toetsstenen voor de beslissingen zijn. Het gaat immers jaarlijks om de voorbereiding van dat ene voorstel (dé begroting) dat aan het parlement wordt voorgelegd. Alternatieven spelen geen rol, aldus Koopmans. Het zou interessant zijn te vernemen in welke mate, naar de mening van deze schrijver, de mening van de kiezers een rol speelt in de vorming van het beleid.

3. Het is jammer dat Koopmans het structurele begrotingsbeleid — een tiental jaren het troetelkind van gelovige zoekers naar vuurvaste normen — uitvoerig in het hoofdstuk over overheid en allocatie behandelt, terwijl dit onderwerp beter op zijn plaats is in het hoofdstuk over stabiliserende begrotingspolitiek. Koopmans geeft hiermee blijkbaar te kennen dat het zijns inziens bij de „regel van de additionele begrotingsruimte” vooral gaat om een afwegingsprobleem en niet in de eerste

plaats om een dekkingsnorm. Afgezien van deze vormkwestie kan bovendien worden vastgesteld dat Koopmans' weergave van wat eens de Zijlstra-norm werd genoemd weinig kritisch is: de norm is immers reeds een aantal jaren aan flinke aanvallen onderhevig en dat niet uitsluitend omdat het in de praktijk niet is gelukt een consequente toepassing te realiseren. Hier heeft zich wellicht het feit gewroken dat de schrijver — nú hoogleraar in de Openbare Financiën aan de Nederlandse Economische Hogeschool — ten tijde van de publikatie nog in het zenuwcentrum van de overheidsfinanciën, namelijk bij de Inspectie der Rijksfinanciën bij het Directoraat-Generaal van de Rijksbegroting, werkzaam was.

4. Node miste ik een paragraaf over de tariefstelling en het investeringsbeleid bij overheidsbedrijven. De PTT, de NS en de Academische Ziekenhuizen vallen daardoor helaas buiten het bestek van het boek.

5. De hiervoor al genoemde lofwaardige aandacht voor actuele ontwikkelingen heeft er helaas niet toe geleid dat Koopmans plaats heeft ingeruimd voor het doorprikken van de ietwat opgeblazen discussie over het profijtbeginsel. Hetzelfde lot is ten deel gevallen aan de politieke en technische beperkingen die meerjarenplanning in de Nederlandse overheidsfinanciën zo moeilijk blijken te maken.

De beschrijving van het uitvechten van begrotingsconflicten in de ministerraad (blz. 44) is actueler dan Koopmans gedacht zal hebben. De geneigdheid zich te bemoeien met een meningsverschil tussen een collega-vakminister en de minister van Financiën is gering, aldus Koopmans. Ter verklaring van deze houding voert ook hij aan het onvoldoende inzicht in de zaken van een ambtgenoot en de wens om zelf van interventie gevrijwaard te blijven. Maar, dan komt het: „Deze non-interventiehouding van de andere bewindslieden leidt tot een relatief sterke positie van de minister-president. De laatstgenoemde treedt op als arbiter, wanneer de minister van financiën en de sector-minister het niet eens kunnen worden”. Helaas laat de schrijver ons in het ongewisse over wat er moet gebeuren als de arbitrale (of is het arbitraire?) beslissing niet aanvaardbaar blijkt. Moeten dan spelregels, spelers of het gehele team worden vervangen?

Victor Halberstadt

Benoeming van commissarissen bij de grote NV en BV. Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden, Den Haag, 1972, 51 blz.

Een werkgroep van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen en het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond heeft deze brochure samengesteld over de benoeming van commissarissen bij de grote naamloze en besloten vennootschappen met het oog op de inwerkingtreding van de nieuwe structuurwetgeving op 1 juli volgend jaar.

De brochure behandelt de wijze van benoeming en de samenstelling van de raad van commissarissen „nieuwe stijl” bij vennootschappen, die daarvoor volgens de wet in aanmerking komen. Volgens de huidige gegevens gaat het om meer dan 300 vennootschappen.

In het bijzonder wordt aandacht besteed aan de vraag aan welke eisen de commissarissen individueel en de raad van commissarissen als geheel moeten voldoen. Verder worden enige praktische problemen belicht, die als gevolg van de nieuwe regeling naar voren komen, zoals de vraag waar een eventuele nieuw aan te trekken commissaris gezocht zou kunnen worden en de complicaties van de nu zoveel uitvoeriger benoemingsprocedure.

Local Finance. Tweemaandelijks tijdschrift, uitgegeven door International Centre for Local Credit, Lange Vijverberg 10, Den Haag. Abonnementprijs f. 55 per jaar.

Het tijdschrift *Local Finance* is de voortzetting van het *Bulletin*, dat het International Centre for Local Credit sinds 1959 uitgaf. Het is de bedoeling van de uitgever in dit tijdschrift belangrijke ontwikkelingen en problemen van de „local finance” (in Nederland: gemeentefinanciën) te bespreken. Het eerste nummer (maart 1972) bevat de volgende artikelen: Dr. J. Mühl, Der Eurokapitalmarkt und die Gemeindefinanzierung; J. W. Bamford, Origin and activities of the loans bureaux for local authorities in the United Kingdom; B. Roslin, Some outlooks in Finnish local government finances; L. Malvoz, Création d'agglomérations et de fédérations de communes de Belgique. Daarnaast worden tal van gegevens over diverse landen vermeld.

Inmiddels verscheen ook het tweede nummer (juni 1972) met bijdragen van o.a. Dr. C. Goedhart, J. M. Gleitze en R. R. Klein.

management- docent *part-time*

Voor een van onze relaties zoeken wij een management-deskundige, welke belangstelling heeft mede te werken aan de voorbereiding en de uitvoering van een management-cursus.

De werkzaamheden behelzen onder meer:

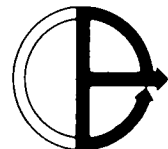
- het schrijven van een cursus over onderscheiden capita selecta van management,
- het geven van responsie-colleges aan merendeels uit het bedrijfsleven afkomstige cursisten.

De voorkeur gaat uit naar een academicus, die in het bedrijfsleven een gespecialiseerde management-functie vervult of naar een docent (HEAO of Universiteit), die affiniteit heeft met management-vraagstukken.

Geïnteresseerden wordt verzocht schriftelijk of telefonisch (010-671426) contact op te nemen met Drs. A. Baart.

Blom en Partners

Bergweg 304 Rotterdam

Het landbouwbeleid
en
het lot van de boer

Perspectieven voor de persoonlijke ondernemingsvorm
in de landbouw

door

Prof. Dr. Ir. J. F. van Riemsdijk

The logo consists of the lowercase letters 'esb' in a bold, stylized, sans-serif font. The 'e' and 's' are connected, and the 'b' is also connected to the 's'. The letters are black on a white background.

Bijlage bij „Economisch Statistische Berichten” van 6 september 1972

Inhoud

0.0	Het probleem	3
1.0	Het kader: wezen en vorm	3
2.0	Het kader: typerende feiten	4
3.0	De persoonlijke ondernemingsvorm: structureel	6
4.0	De persoonlijke ondernemingsvorm: potentieel	7
5.0	Het gangbare landbouwbeleid: maximale overspanning . .	11
6.0	Een creatief landbouwbeleid: optimale ontspanning	15
7.0	Samenvatting	20
B.0	Bijlage: Grondbank versus boerderij- en tuinderijenschappen	21

0.0 Het probleem

0.1 Als kader van het probleem zijn er feiten. Even talrijk als onrustbarend, in letterlijke zin. De landbouw, qua potentieel snel op weg naar zijn maximale ontplooiing, verkeert al geruime tijd in grote structurele moeilijkheden. Het gaat om een bedrijfstak, die ruimtelijk gezien een zeer groot deel beslaat van elk land, soms zelfs meer dan driekwart van het totale areaal.

In de westerse wereld is het nog een bedrijfstak met persoonlijke ondernemingen. Hier immers kwamen andere vormen dan deze ternauwernood aan bod, ondanks reële kansen tot keuze. Moeilijkheden van de landbouw zijn hier dan ook moeilijkheden van persoonlijke ondernemingen.

Het is in dit kader dat wordt gevraagd naar de vooruitzichten van deze tot nu toe vrijwel volstrekt dominante vorm van ondernemen. Derhalve komt het eerste onderwerp neer op het met enkele trekken en feiten nader karakteriseren van dit kader.

0.2 Vervolgens komt het „waarom” van de vermelde vraag. Wellicht is dit te zien als een logische consequentie van ernstige twijfel aan de potentiële concurrentiekracht van de persoonlijke ten opzichte van andere ondernemingsvormen.

In dit geval ligt het voor de hand, na te gaan of er toereikende argumenten zijn aan te voeren die een zodanige twijfel wettigen. Aan deze voorwaarde zou uiteraard zijn voldaan als uit de specifieke eigenschappen van de persoonlijke onderneming kan worden afgeleid dat deze zich in de landbouw niet zal kunnen handhaven in een maatschappelijk bestel waarin overigens wel de voor haar noodzakelijke keuzevrijheid bestaat.

Aldus is wel het tweede onderwerp bepaald, maar niet het laatste. De veronderstelde twijfel blijkt namelijk ongegrond. Er komen bij nadere analyse daarentegen toe-

reikende argumenten ter beschikking voor de stelling dat de persoonlijke onderneming ook in de toekomst de meest geschikte vorm is, althans wat haar potentieel betreft uit hoofde van de volgende karakteristiek. Politiek en sociaal: volstrekt dominant. Produktietechnisch en economisch: gelijkwaardig aan andere ondernemingsvormen. Voorwaarde voor het in werkelijkheid kunnen domineren: mits geplaatst in een geschikt milieu.

0.3 Het voorgaande impliceert een volgende vraag.

Als het primair geen probleem is van concurrentie tussen ondernemingsvormen, waarom is het dan toch zinvol zich te beraden over de vooruitzichten van de vorm die hier aan de orde is gesteld? Het antwoord hierop volgt uit een nadere analyse van een paradox. De persoonlijke ondernemingsvorm in de landbouw loopt gevaar door een teveel aan overlevingskansen.

Deze kansen ontstaan niet vanzelf. Hun overmaat is zowel een ongewild als ongewenst bijproduct van het landbouwbeleid in de westerse wereld. Dit overheidsbeleid miskent namelijk tot dusverre een fundamenteel kenmerk van de landbouw als tak van bedrijvigheid: het zich slechts en slecht naar hoeveelheid kunnen aanpassen aan wijzigende marktverhoudingen.

Ingrijpende aanpassing, vooral herverdeling van het aanbod over bedrijven, vergt daarbij zowel veel tijd als veel hoofdbrekens. Daardoor moet een doelmatig landbouwbeleid in vergelijking met het huidige beschikken over een extra dimensie. Deze dimensie moet de speelruimte opspannen die aan de landbouw moet worden geboden om effectief en te bekwaamere tijd te kunnen komen tot hoeveelhedaanpassing in de zin van een kleiner sectoraanbod enerzijds en een groter aanbod per onderneming en per arbeidsplaats anderzijds. Deze stelling is de kern van het derde en laatste onderwerp.

1.0 Het kader: wezen en vorm ¹⁾

1.1 Landbouw is een uitermate boeiende bezigheid, letterlijk en figuurlijk. Hij is oeroud, maar in wezen onveranderlijk. Want, wat is landbouw in wezen?

Eens: zowel noodzakelijke als toereikende voorwaarde om de mensheid de paradijslijke staat te doen verliezen. Steeds: gebleven wat hij was bij zijn begin, een zichzelf genererende strategie, de mens nopen zich complementair te gedragen in relatie tot wat nuttig voor hem is en tevens schaars. Een complementair gedrag, noodzakelijk substitueert voor zijn aanvankelijk slechts concurrerende verhouding tot nuttige planten en dieren, doch per axioma alleen te realiseren als concurrerend gedrag van de mens met betrekking tot elementen die zijn uitverkoer objecten ook belaagden.

Kortom, in wezen is landbouw een strategie die in feite maar één principe behelst: het reguleren van biologische evenwichten. Een principe, moeilijk te leren, maar desondanks bijzonder produktief in gunstige en in ongunstige zin.

1.2 Is landbouw naar zijn wezen statisch, met zijn verschijningsvorm is het geheel anders gesteld. Deze is per axioma dynamisch, althans op lange termijn. Naar zijn vorm bevat landbouw maar één element dat echt statisch is: het beginsel van zijn dynamiek en de daaraan verbonden veranderingsproblematiek.

Deze variabiliteit naar plaats en tijd is even logisch als onontkoombaar, want consequentie van de strategie die landbouw heet. Naarmate toepassing beter slaagt, dwingt deze immers tot een steeds toenemende eenzijdige verschuiving van de grens tussen wat nuttig is en schaars enerzijds en het voor roofoverblijvende anderzijds. Een verschuiving derhalve van destructief gedrag naar produktief, gedoemd door te gaan tot de mens zich in

¹⁾ Gebaseerd op een onvoltooid manuscript dat voor onderwijsdoeleinden ten dele is samengevat in een gestencild artikel: *Landbouw en pure natuur*, Afd. Agrarische Bedrijfs-economie der Landbouwhogeschool, Wageningen, 1967.

de zin van landbouw zal gedragen in relatie tot al wat leeft en daarmee tot al wat is.

1.3 Het wezen van landbouw impliceert een fundamenteel verschil met niet-agrarische voortbrenging, ondanks de nauwe relaties die steeds tussen beide hebben bestaan. Hoewel eertijds voorwaarde voor het ontstaan van landbouw, kon de niet-agrarische voortbrenging zich immers slechts ten volle ontplooiën dank zij de kracht van het landbouwprincipe en de flexibiliteit van landbouw op korte en lange termijn uit het oogpunt van omwegproductie.

Is de niet-agrarische voortbrenging qua trend te typeren als zijnde op weg naar geautomatiseerde productieprocessen, landbouw is een bezigheid aangaande processen die zich van nature als volledig geautomatiseerd aandienen en wel zo perfect, dat zij bedieningspanelen missen waarop te lezen moest zijn door welke factoren hun verloop wordt bepaald en hoe zich dit voltrekt. Als bedrijvigheid is landbouw derhalve weerspannig genoeg om de ondernemer voor het bepalen van zijn bedrijfsbeleid in hoge mate afhankelijk te maken van ervaringen die hij uitsluitend in het eigen bedrijf kan opdoen²⁾.

In dit verband moet voorts worden bedacht dat bedrijfsuitoefening in de landbouw zelfs als tijdreeks bezien het karakter heeft van een volgtijdige reeks proeven in enkelvoud, uitgevoerd met de frequentie van één proef per jaar. Van een reeks proefprocessen weliswaar, maar onderhevig aan vele factoren die zowel binnen een jaar als in verloop van jaren gekenmerkt zijn door sterke en gecompliceerde volgtijdige variaties, voorts wél een belangrijk effect uitoefenen op het resultaat van de veelal langdurige processen, doch tenslotte naar aard en omvang niet zijn te voorzien of te beheersen door de onderzoeker, zijnde de ondernemer.

1.4 Het staat buiten kijf, dat de factor ondernemerschap in de landbouw nog steeds voor het overgrote deel wordt gevormd in het open veld en onderdak in schuur of kas bij het werken met plant en dier. Door zijn specifieke karakter is de landbouw echter bijzonder rijk aan problemen die zich niet door boer of tuinder zelf laten oplossen. Dat landbouw toch flexibel is te noemen uit het oogpunt van omwegproductie hangt dan ook samen met ontwikkelingen buiten het landbouwbedrijf zelf.

De overdaad aan problemen induceerde het ontstaan van een breed spectrum van landbouwwetenschap en onderzoek, alsook van onderwijs en voorlichting. Daarmee kwamen buiten het landbouwbedrijf verfijnde toepassingen tot stand van het landbouwprincipe, maar nu

onder „ceteris paribus“-voorwaarden. Deze brachten in toenemende mate technische mogelijkheden aan het licht die via omwegproductie konden leiden tot verbetering van de teelttechniek der landbouwbedrijven.

Omwegproductie impliceert een drijvende kracht: het rekkend en plooiend ruimte scheppen voor het indirecte en daarmee voor evolutie. Rekkend in alle dimensies en aldus, in landbouwtermen, nodend tot een hogere productie-intensiteit en een grotere omvang van de productie per teelt, alsook tot het opdelen van een aanvankelijk geheel in zelfstandige delen, gedifferentieerde en gespecialiseerde. Plooiend, want dringend tot nieuwe bindingen: enerzijds een integratie inducerend in horizontale zin, die tendenties tot specialisatie doet omslaan in paralleliserende en noodt tot samenvoeging van bijeenpassende gelijktijdige fasen van ongelijksoortige productieprocessen; anderzijds ook bevorderlijk voor integratie in verticale zin, voor het verbinden van volgtijdige fasen van een zelfde proces, aldus differentiatie compenserend.

1.5 Toepassing van de beschikbare nieuwe productie-technieken bood goede perspectieven voor de landbouw. De per gewas en per dier te bereiken fysieke resultaten konden immers worden verbeterd door verhoging van het aan erfelijke aanleg gebonden productiepotentieel en door verruiming van de keuzemogelijkheden op het gebied van de productie-intensiteit per teelt. Daarenboven kon de bewerkingscapaciteit per arbeidskracht sterk stijgen doordat de uitvoering van het aan de verschillende teelten verbonden werk zich steeds meer bleek te lenen voor mechanisatie en motorisatie.

Deze nieuwe technieken hielden voor de landbouw een voorwaarde in: het in toenemende mate gebruik maken van wat werd voortgebracht in de niet-agrarische sfeer aan grond- en hulpstoffen, werktuigen, machines en installaties. Tevens, dat deeltaken op het gebied van opslag, bewerking en verwerking van landbouwproducten werden overgedragen aan een zich uitbreidende reeks bij landbouw aansluitende industriële ondernemingen. Evenzeer, dat ook het landbouwbedrijf zelf, wat het produktieplan betreft, differentiatie en specialisatie moest ondergaan, alsmede het zich voegen in de zin van horizontale en verticale integratie.

De verschijningsvorm van landbouw kwam als gevolg van dit alles in een versnelde beweging. Wat begon als iets waarin wetenschap en techniek nauwelijks waren te onderkennen, tendert nu naar een veelvormigheid die er geheel door wordt bepaald. Het eindpunt, het ten volle ontplooiën van het potentieel dat landbouw in zich bergt, begint al zichtbaar te worden, althans naar wat het kan zijn.

2.0 Het kader: typerende feiten

2.1 Om voor de hand liggende redenen was het onvermijdelijk dat de landbouw tegelijkertijd in productietechnische en in economische zin werd ontsloten. De sociale ontsluiting kon daarbij tenslotte evenmin achterwege blijven.

Deze ontwikkelingen begonnen ongeveer honderd jaar geleden. Eerst stapvoets, maar spoedig aangezwengeld onder invloed van de landbouwcrisis der jaren tachtig

van de vorige eeuw. Het is overbodig hier in details te treden ten aanzien van de wijzigingen die de landbouw daarbij heeft ondergaan. Het is voor ons doel voldoende met enkele feiten de huidige situatie in het kort te type-

²⁾ J. F. van Riemsdijk, *Een beschouwing over de huidige positie van het bedrijfseconomisch onderzoek inzake land- en tuinbouwbedrijven*, Wolters, Groningen, 1960.

ren en wel als startpunt van de eindfase die inmiddels voor de landbouw actueel gaat worden.

2.2 Het meest markante feit is de hardnekkige noodzaak van overheidszorg in de vorm van markt- en prijsbeleid voor landbouwproducten, alsmede die van structuurbeleid voor de bedrijven. Bron van gedurige moeilijkheden zijn voornamelijk grondintensieve teelten op het gebied van de akkerbouw en de met weide- en groenvoederbouw verbonden rundveehouderij.

Toch heeft de landbouw getoond in grote mate modificeerbaar te zijn en binnen de hem gestelde grenzen te kunnen ontplooiën wat zich daartoe aan mogelijkheden aandienende. Dit wel degelijk met inbegrip van de op grondintensieve teelten gerichte bedrijfstypen. Naar het kwantitatieve aspect van hun produktiviteitsontwikkeling komen ook deze uitstekend voor den dag. In zekere opzichten zelfs te goed, want leidend tot een aanbodvergroting die trendmatig de vraagstijging overtreft en daarmee tot een zich continuerende verstoring van het markt-evenwicht voor produkten die veel grond vergen per eenheid arbeid ³⁾).

2.3 Welhaast even markant is het tweede feit dat onze aandacht verdient. Ondanks de lawine van nieuwigheden die de landbouw te verwerken kreeg, is hij zelfs in honderd jaar in één opzicht nauwelijks veranderd. Ook dit slaat op de door grondintensieve teelten gekenmerkte bedrijfstypen. Het variatiepatroon van het areaal cultuurgrond per bedrijf bleef bij deze bedrijven namelijk tot dusverre vrijwel gelijk. Enkele gegevens zijn toereikend om dit toe te lichten ⁴⁾).

Wij bepalen ons eerst tot bedrijven met een grondgebruik van 5 ha en meer, aldus een ondergrens kiezen die hoog genoeg ligt om het merendeel der tuinbouwbedrijven uit te schakelen, alsook de vanouds als keuterbedrijven aangeduide groep, d.w.z. bedrijven waarin de boer niet steeds voldoende werk vindt en elders bijverdienste moet zoeken ⁵⁾, en tenslotte eveneens die bedrijven die een ondernemer wel volledig emplooi geven maar dan door het combineren van dierlijke veredelingsproductie met een klein areaal aan grondintensieve teelten. De boven de gekozen ondergrens komende bedrijven waren in 1900 gekenmerkt door een gemiddeld grondgebruik van 16 ha. In 1950 bedroeg het bedrijfsareaal in doorsnee 14,6 ha, vervolgens in 1965 iets meer, te weten 15,2 ha en tenslotte in 1970 weer vrijwel evenveel als in 1900, namelijk 16,6 ha.

Nog minder variatie toont het gemiddelde bedrijfsareaal van de groep die 10 ha als ondergrens heeft, d.w.z. dezelfde minimale oppervlakte als bij het verkavelen van de Wieringermeer, nu dus al veertig jaar geleden, nog net in aanmerking kwam voor het stichten van een toen modern landbouwbedrijf. De boven deze grens liggende bedrijven hadden in 1900 in doorsnee een grondgebruik van circa 22 ha, in de jaren 1950, 1965 en 1970 ging het om een areaal van gemiddeld 20,8 ha, respectievelijk 20,1 ha en tenslotte 20,9 ha.

Toch vonden wel degelijk omzettingen plaats van bedrijven met weinig grond in een kleiner aantal andere met elk een groter grondgebruik. De grens van deze omzetting verschuift voorts naar boven. Terwijl het totale getal der bedrijven kleiner dan 5 ha al omstreeks 1920 begon te dalen, nam het aantal van de klasse 5 - 10 ha nog toe tot 1955 en dat van 10 - 15 ha nog circa tien jaar langer. De toeneming in de groepen met een groter bedrijfsareaal is echter zodanig verdeeld dat de stijging van het gemiddelde grondgebruik tot nu toe maar zeer

weinig betekent, zelfs bij de groep van 10 ha en meer.

2.4 Derde markante punt is de geringe arbeidsbezetting der huidige bedrijven. Was de hoeveelheid arbeid in de landbouw per bedrijf van oudsher al relatief laag, sinds het begin der jaren vijftig is er ook van wat voordien niet overtollig was nog een flink stuk verdwenen. Een aanzienlijk percentage van de nu bestaande bedrijven wordt als éénmansbedrijf gevoerd. Slechts op één-derde deel van de in 1965 getelde bedrijven met een grondgebruik van 10 ha en meer was nog een zekere hoeveelheid „vreemde” arbeid aanwezig in de vorm van vaste manlijke arbeidskrachten. Zelfs bij deze één-derde-groep betrof dit gemiddeld echter toch maar 1,7 man per bedrijf.

De daling van de arbeidsbezetting zou achterwege zijn gebleven ingeval er geen mogelijkheden waren ontstaan voor het vergroten van de bewerkingscapaciteit per man door middel van mechanisatie en motorisatie. Het toepassen van deze nieuwe werkmethode bleek potentieel zeer rendabel, vergde daartoe echter een zo volledig mogelijk emplooi voor de nieuwe inspan. Als gevolg van de gesignaleerde immobiliteit van de factor grond per bedrijf en het niet ongelimiteerd zijn van de mogelijkheden tot intensivering van het grondgebruik, was deze voorwaarde slechts te vervullen door daling van de factor arbeid per bedrijf. Er is dan ook veel arbeid uit de landbouw afgevoerd naar andere beroepen en bezigheden.

2.5 Het is duidelijk, dat de naar volume gunstige produktiviteitsontwikkeling in de naoorlogse periode voor een groot deel is terug te voeren op het vervangen van arbeid door kapitaal. Daarnaast ook op additioneel kapitaal dat intensivering van het teeltplan bewerkstelligde. Kapitaal als produktiefactor nam daarbij niet alleen toe per arbeidsplaats, maar ook per bedrijf.

In dit verband zij gewezen op de rentabiliteit van de landbouw. Landelijk gezien werd de gewenste inkomenspariteit met behulp van het landbouwbeleid in de laatste decennia dicht benaderd. Sinds kort is de achterstand op dit punt evenwel weer groeiende. Er is bovendien een grote spreiding van het inkomensniveau per bedrijf, zowel tussen gebieden, als tussen bedrijfstypen en vooral ook tussen individuele bedrijven van een zelfde type in elk gebied ⁶⁾).

Dit overwegende, is het opmerkelijk dat de vermogenssituatie in de landbouw als geheel momenteel niet ongunstig is. Ondanks de gestegen behoefte aan vermogen kwam er gemiddeld geen belangrijke wijziging in de vanouds gunstige verhouding tussen de kwantiteit vreemde middelen en het eigen vermogen. De spaarquote handhaafde zich op een relatief hoog niveau en faillisse-

³⁾ J. Horring en P. C. van den Noort, De toeneming van de produktiviteit van de Nederlandse landbouw in de periode 1949/1961, *Landbouwkundig Tijdschrift*, april, 1963.

P. C. van den Noort, *Omvang en verdeling van het agrarisch inkomen in Nederland over 1923-1963*, Proefschrift LH, Wageningen, 1965.

J. F. van Riemsdijk, *Economische aspecten van het bedrijfs-groottevraagstuk als onderdeel van het structuurprobleem in de landbouw*, Proefschrift LH, Wageningen, 1960.

J. de Veer, *Bedrijfs-economische aspecten van de landbouw-prijspolitiek*, ESB, no. 2820, 1971.

⁴⁾ LEI/CBS, *Landbouwcijfers*, Den Haag, diverse jaargangen.

⁵⁾ G. Minderhoud, *De Nederlandse landbouw*, Bohn, Haarlem, 1952.

⁶⁾ J. F. van Riemsdijk, *Bedrijfsanalyse, basis voor het beleid van overheid en boer*, in *Bedrijfs-economie in de landbouw*, Ministerie van L.V. & V., Den Haag, 1957.

menten bleven uitermate zeldzaam. Uit het oogpunt van financiering doen zich desalniettemin in toenemende mate problemen voor, met name in het geval van jonge ondernemers ⁷⁾.

Mede als gevolg van financieringslimieten en rentabiliteitsvoorwaarden is er een belangrijke ontwikkeling gaande naar samenwerkingsverbanden tussen landbouwbedrijven onderling, alsmede een stijgend gebruik van de diensten van loonwerkers die bekend staan als „werk door derden”. Deze ontwikkelingen temperen uiteraard de stijging van de vermogensbehoefte bij verhoging van de bewerkingscapaciteit per arbeidskracht. Zij beletten tevens een te ongunstige ontwikkeling van de bewerkingskosten per taakeenheid ⁸⁾.

De financieringsproblemen vloeien voor een niet gering deel voort uit nog een andere omstandigheid. De mogelijkheid zich gebruiksrechten aangaande grond te verschaffen op basis van pacht nemen nogal af. Het instituut tijdpacht is kennelijk besmet met een letale factor. Dit leverde zowel impulsen voor herziening van de bestaande verouderde pachtwetgeving, als voor het bedenken van een nieuw instituut: de grondbank. Als feit moet hieraan helaas worden toegevoegd, dat ook de grondbank zeer discutabel is ⁹⁾.

2.6 Naast deze feiten van heden en verleden tot slot maar één markant punt wat de toekomst betreft. De limiet van de bewerkingscapaciteit per arbeidsplaats is nog aan het verschuiven. Gegevens van het ILR wet-tigen de schatting dat hetgeen potentieel per man kan worden verzet bij grondintensieve teelten naar het zes- à achtvoudige tendeert van wat nu werkelijk als gemiddelde wordt gehaald ¹⁰⁾.

Het is vooral deze omstandigheid die het structuur-

probleem van de landbouw zo nijpend maakt, nijpender dan ooit. Er is echter ook troost te putten uit de vermelde schatting. Zij impliceert dat het einde in zicht is gekomen van wat er aan de landbouw te wijzigen valt. Het is vooral dit feit dat maant tot geduld en bedachtzaamheid op het gebied van initiatieven die moeten leiden tot het oplossen van het structuurprobleem.

De gedachte dringt zich op dat de landbouw moet worden gebracht in een situatie die net als honderd jaar geleden gekenmerkt is door een zeer grote mate van flexibiliteit. Lieten voorgaande generaties ons iets na wat pas na een eeuw werkelijk aan het eind van zijn spankracht was te brengen, de huidige generatie dient voor toekomstige generaties een nieuwe structuur te scheppen die zonder ingrijpende verdere herzieningen op kan vangen wat de landbouw nog te wachten staat.

Het einde in zicht. Hoe staat het in dit verband met de persoonlijke ondernemingsvorm? Deze vraag geldt met name voor de op grondintensieve teelten gerichte bedrijfstypen, want vooral voor deze is er het structuurprobleem. Derhalve laten we, in hetgeen nog volgt in andere paragrafen, bedrijfstypen gericht op dierlijke veredelingsproductie en ook tuinbouwbedrijven buiten beschouwing. Dit met inbegrip van de fruitteelt, hoewel deze in zelfs voor de landbouw ongekende moeilijkheden verkeert. In dit verband wordt slechts de vrijheid genomen te verwijzen naar wat Horring reeds in zijn in 1948 gepubliceerde *Methode van kostprijberekening in de landbouw* schreef op blz. 93/94 over minimumprijzenfondsen voor tuinbouwproducten — uitsluitend doeltreffend in geval van incidentele overvoeringen van de markt — en op te merken dat het puur misbruik is rooipremie te gebruiken voor wat slechts rooiplicht vermag, mits die geldt voor de hele gemeenschappelijke markt.

3.0 De persoonlijke ondernemingsvorm: structureel

3.1 Aan de orde is nu de in 1.2 gestelde taak. We moeten nagaan of uit de eigenschappen van de persoonlijke ondernemingsvorm kan worden afgeleid dat deze zich in de landbouw niet zal kunnen handhaven in een bestel waarin overigens wel de voor deze vorm noodzakelijke vrijheid van keuze aanwezig is. Daartoe bepalen we ons hier tot het karakteristieke van de persoonlijke ondernemingsvorm, die qualitate qua een unieke samenhang toont tussen de produktiefactoren arbeid, kapitaal en ondernemerschap. De hieraan nauw verbonden consequenties zijn vervolgens onderwerp van paragraaf vier.

3.2 De factor ondernemerschap is bij de persoonlijke ondernemingsvorm de allesbepalende. In de eerste plaats moet immers de ondernemer zelf het risicodragende vermogen inbrengen en daartoe met zijn gehele bezit garant staan voor de verplichtingen die zijn bedrijvigheid onvermijdelijk meebrengt jegens crediteuren.

Aan dit eerste kenmerk is een tweede onlosmakelijk verbonden. Wat hij inbrengt aan ondernemerschap en aan eigen vermogen fixeert immers te zamen de limiet van hetgeen de ondernemer zich desgewenst ter voorziening in de totale kapitaalbehoefte van zijn bedrijf aanvullend als vreemd vermogen kan verschaffen.

Voorts is er een derde koppeling. Ondernemerschap en kapitaal moeten nog worden aangevuld met arbeid.

⁷⁾ J. T. P. de Regt, *Het financieringsvraagstuk in de Nederlandse landbouw*, Proefschrift NEH, Rotterdam, 1957.

Werkgroep Smeenk, *Nieuwe financieringsvormen voor landbouwgronden*, Landbouwschap, Den Haag, 1969.

J. G. A. Overgaauw, *De financiële positie van de Nederlandse landbouw in 1965 in vergelijking met voorgaande jaren*, LEI, 1.4, Den Haag, 1970.

S. Aukema en G. van Donselaar, *De financiële positie van landbouwbedrijven*, LEI, 3.20 en 3.30, Den Haag, 1971 en 1972.

S. Aukema, e.a., *De financiële positie van beginnende landbouwers in Friesland, Gelderland en Noord-Brabant*, LEI, 2/3.2, Den Haag, 1971.

⁸⁾ J. H. Post, e.a., *Landbouw-Economisch Bericht 1972*, LEI, Den Haag, 1972.

⁹⁾ J. Horring, Een grondbank voor de landbouw?, *Bank- en effectenbedrijf*, juni 1969.

J. Horring, Echte of pseudo-Grondbank?, *ESB*, no. 2794, 1971.

Commissie Wellen, *Rapport van de Commissie van overleg inzake het grondbeleid*, Ministerie L. & V. en Landbouwschap, Den Haag, 1970.

¹⁰⁾ Studiegroep Corstiaensen, *Prognose van de ontwikkeling van de mechanisatie op de akker- en weidebouwbedrijven in Nederland*, Stichting Mechanisatie Centrum, Wageningen, 1971.

Een gegeven behoefte per arbeidsplaats aan vermogen impliceert uiteraard, dat ook het maximum van de factor arbeid wordt bepaald door de inbreng aan ondernemerschap en kapitaal.

Tenslotte is er nog een vierde binding. Onder overigens gegeven produktie-omstandigheden moet ook het potentiële niveau van het bedrijfsresultaat blijven binnen limieten die zijn terug te voeren op de persoonlijke kwaliteiten van de ondernemer en op de omvang van diens inbreng aan eigen vermogen.

3.3 Van ondernemer tot ondernemer bezien is de factor eigen vermogen een variabele grootte. Per ondernemer is deze factor volgtijdig sterk afhankelijk van wat in het bedrijf tot werkelijkheid wordt, alsook van wat er gebeurt in de privésfeer van de ondernemer ter zake van sparen en interen, schenken en verkrijgen. Betrokken op de leeftijd van de ondernemer is het tenslotte een variabele die naar grootte daarmee gewoonlijk positief is gecorreleerd, althans bij ondernemers die in staat zijn het bedrijf op peil te houden.

Deze karakteristiek impliceert, dat een situatie waarin zich het eigen vermogen niet slechts als gelimiteerde factor gedraagt, maar bovendien als een limiterende werkt, het meest frequent zal moeten voorkomen bij jonge ondernemers. Dit is in beginsel een zwak punt van de persoonlijke onderneming, vooral voor een bedrijfstak met een sterk stijgende trend van de vermogensbehoefte per arbeidskracht.

3.4 Aangezien het hier de landbouw betreft, dient binnen de factor kapitaal het produktiemiddel grond apart te worden onderscheiden. Voor deze kernfactor van landbouw geldt vanzelfsprekend dat hij, met de andere produktiemiddelen te zamen bezien, naar hoeveelheid per bedrijf moet blijven binnen de limiet die bij gegeven prijzen voortspruit uit het eigen vermogen van de ondernemer. In dit verband speelt de juridische vorm van het grondgebruik een belangrijke rol. Er is in beginsel immers keuze tussen exploitatie op basis van eigendom en die op basis van grondgebruik in pachtverband.

Als niet-slijtend onroerend goed is grond een zeer geschikt object voor belegging van geldmiddelen, althans bij een pachtregime dat een rendement toelaat overeenkomstig hetgeen bij andere objecten onder overigens gelijkwaardige voorwaarden mag worden verwacht. Uit de aard der zaak vergt exploitatie op pachtbasis slechts een fractie van het vermogen dat nodig zou zijn voor exploitatie in eigendom van een zelfde areaal cultuurgrond. Dit geldt te meer als het gaat om pacht van behuïsd land. Dan is het verschil in vermogensbeslag immers zowel van toepassing op de grond als op de bijbehorende gebouwen en opstallen. Overigens is de ondernemer alleen dan gebaat met de mogelijkheid van pacht, voor zover dit gebruiksrecht uit het oogpunt van prijs en

termijn op een ook voor hem acceptabele wijze wettelijk is geregeld.

Bij de factor grond is voorts nog een belangrijk ander element in het geding. De beschikbare en bruikbare oppervlakte is voor de landbouwsector geworden tot zowel een gelimiteerde als een limiterende factor, want het totale areaal is volledig in gebruik bij bestaande bedrijven. Het vergroten van de gemiddelde oppervlakte cultuurgrond per onderneming vergt dus vermindering van hun getalsterkte.

Kortom, grond is een factor die de persoonlijke onderneming, vooral indien betrokken op grondintensieve teelten, in een zwakke positie kan brengen zodra de areaalbehoefte per bedrijf bij gelijkblijvende arbeidsbezetting gaat stijgen doordat toeneming van de bewerkingscapaciteit geboden is.

3.5 Wat de factor arbeid betreft leent de persoonlijke onderneming zich door de eerder vermelde relatie met de vermogenspositie van de ondernemer over het geheel slechts voor ondernemingen met een relatief kleine arbeidsbezetting. Dit impliceert vanzelfsprekend dat er ook maar weinig arbeid te vervangen is bij het voordelig worden van de vervanging van arbeid door kapitaal ingeval de bedrijfsomvang uit het oogpunt van grond niet kan worden vergroot en ook het grondgebruik niet verder kan worden geïntensiveerd.

Onder deze omstandigheden moet de persoonlijke ondernemingsvorm tenslotte zelfs tenderen naar wat bekend staat als het eenmansbedrijf. Dit is een verschijningsvorm die het veelgenoemde bezwaar oplevert van de sterke gebondenheid van de ene man aan dat ene bedrijf en wel speciaal als dit ook veehouderij omvat. Een gebondenheid zowel voor de gehele dag als voor alle dagen per jaar en derhalve, zo wordt gezegd, sociaal onaanvaardbaar.

Per axioma kleeft er aan het eenmansbedrijf een belangrijker bezwaar. Het laat om vanzelfsprekende redenen immers geen andere mogelijkheid voor verlaging van de arbeidsbezetting dan door overgang tot exploitatie van het bedrijf als neventaak of door algehele liquidatie. Opnieuw een punt voor nader beraad.

3.6 Na deze globale analyse komt nu de vraag of uit haar specifieke trekken valt af te leiden hoe het is gesteld met de kans op het voortbestaan van de persoonlijke onderneming. Deze kans is in feite een soort resultante van kracht en zwakte op verschillende fronten, te weten het sociale, het produktietechnische en het economische, alsmede het hiermee samenhangende politieke front. We bepalen ons wat dit betreft voornamelijk tot de positie van het eenmansbedrijf, zowel onderste limiet van de persoonlijke onderneming, als — ogenschijnlijk — tevens haar zwakste representant. Hierover gaat paragraaf vier.

4.0 De persoonlijke ondernemingsvorm: potentieel

4.1 Als eenmansbedrijf is de persoonlijke onderneming een merkwaardige drieëenheid van arbeid, kapitaal en ondernemerschap. Gelet op de maatschappelijke spanning die blijkbaar wordt opgeladen door het structurele

potentieel van ondernemingen, is dit allereerst van belang uit het oogmerk van politiek.

De onderhavige variant van de persoonlijke ondernemingsvorm sluit om te beginnen intermenselijke con-

flicten uit die zich binnen een onderneming kunnen voordoen. Per axioma zelfs, want deze variant impliceert immers het samenvallen van de functies van werknemer en die van werkgever in een en dezelfde persoon. Daardoor herbergt hij geen enkel zweempje van wat zich laat aanduiden als gerationaliseerde horigheid, noch van het onlust beleven door het niet onafhankelijk zijn in een onderneming bij de keuze van „wat te doen” en „hoe dit te verwezenlijken”.

Bovendien is het een variant die intern al evenmin ruimte laat voor wat zou kunnen worden aangevoeld als een soort uitbuiting van A's arbeid door B's eigen vermogen, noch voor de tegenpool waaraan een etiket zou moeten kleven waarop „laborisme” is vermeld, zijnde de reciproke van het zo gevreesde kapitalisme. Voor deze potentiële bronnen van conflicten geldt uiteraard eveneens dat A en B dezelfde persoon betreffen in het geval van de hier beschouwde variant.

Tenslotte is het eenmansbedrijf zowel de kleinste eenheid die behoud toelaat van de huidige markteconomie als het grootste element dat zich leent voor de door Friedrich Engels ¹¹⁾ gewilde vrije associatie van directe producenten, een element bovendien, dat het in marktgedrag niet verder kan brengen dan het zich voegen in volledige mededinging.

Het gaat derhalve om een variant, die uit het politieke gezichtspunt allerminst zwak mag worden genoemd. Integendeel zelfs. Het is potentieel een drieëenheid die ondoordachte mogelijkheden biedt, want onder daartoe overigens geschikte omstandigheden in staat onze onverzoenlijk lijkende politieke stelsels tot verzoening te brengen en daarmee Marx qua idee de rust te verschaffen die hij verdient.

4.2 Deze typering suggereert de stelling dat het eenmansbedrijf onder bepaalde voorwaarden volstrekt dominant zou moeten zijn voor de politiekmakende gemeente. Dit nu lijkt niet te rijmen met de diverse in paragraaf 3 vermelde zwakke kanten van de persoonlijke onderneming. In dit verband bezien we eerst het sociale bezwaar dat voortvloeit uit arbeidsvoorwaarden met een teveel aan persoonlijke bedrijfsgebondenheid en een tekort aan vrije tijd.

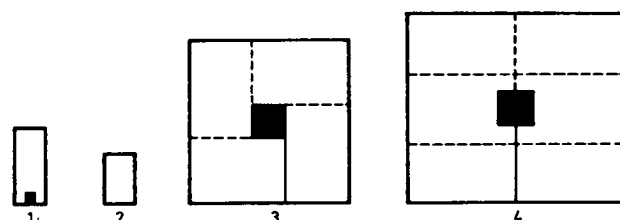
Wat ondernemers zich op vele van de huidige eenmansbedrijven getroosten uit het oogpunt van werktijd, ligt ongetwijfeld aanzienlijk boven de in CAO's vermelde normen. Een zodanige gebondenheid aan het bedrijf wordt terecht door velen als zeer bezwaarlijk ervaren. Toch rijst de vraag of het wel juist is zich het eenmansbedrijf op dit punt voor te stellen als iets specifiek, als een bedrijfsvariant waarbij het bezwaar in kwestie eenvoudig onvermijdelijk is.

Het ligt voor de hand dat de gebondenheid een gevolg is van productieprocessen. Sommige vergen doorlopend werk, ongeacht de dag van de week en het deel van het jaar. Dit geldt echter in alle bedrijven met overeenkomstige processen, zowel voor elke gelijksoortige arbeidsplaats als voor ieder aantal van dergelijke posities per bedrijf. In dit opzicht is het eenmansbedrijf dan ook geenszins per axioma iets specifiek, want onderhevig aan dezelfde impulsen.

De consequenties van een en ander zijn echter kennelijk wél ongelijk. Wat zich bij het huidige eenmansbedrijf als een ernstig bezwaar doet gevoelen, is bij overeenkomstige ondernemingen met een grotere arbeidsbezetting blijkbaar tot niet bezwaarlijke proporties te reduceren. Het middel daartoe is even eenvoudig als doeltreffend: verdeling van de last over een zeker aantal mensen en

wel zodanig dat daarmee ieders werkrooster binnen de gestelde limieten blijft. Vandaar dan ook de vraag, waarom dit principe niet zou kunnen worden toegepast door eenmansbedrijven die overigens in daartoe geschikte omstandigheden zijn gebracht. Deze vraag maakt het nodig het eenmansbedrijf eerst nader te bezien in produktietechnische en economische zin.

4.3 De in paragraaf 2 vermelde feiten gaven aan, in welke mate het nu nog bestaande patroon van de areaalgrootte der grondintensieve bedrijven verouderd is. Het moet te gelegener tijd worden vervangen door een nieuw patroon en wel zodanig, dat er geen verdere ingrijpende herzieningen inzake verkaveling van cultuurgrond en lokalisatie van gebouwen nodig zijn om ondernemingen in staat te stellen de nog te verwachten ontwikkelingen in produktietechniek toe te passen, met name die welke neerkomen op het vervangen van arbeid door kapitaal. In dit verband zij gewezen op de nu volgende figuren, waarin het principe tot uiting komt dat tot een herstructurering leidt die aan de gestelde voorwaarde voldoet.

Figuur 1: actueel areaalgemiddelde van bedrijven met 10 ha en meer.

Figuur 2: actueel grondgebruik per man van de onder 1 vermelde groep.

Figuur 3: vier eenmansbedrijven = één viermansbedrijf van circa 225 ha.

Figuur 4: zes eenmansbedrijven = één zesmansbedrijf van circa 340 ha.

De figuren tonen verhoudingen vóór en ná de ingrijpende herstructurering die de landbouw nu nog voor de boeg heeft. Hierbij zij aangetekend, dat we de problemen van een dergelijke structuurvernieuwing voorshands nog buiten beschouwing laten. Dat het inderdaad gaat om een ingrijpende zaak, blijkt duidelijk uit de grootte van de vier op gelijke schaal getekende blokken. De plaats van erf en gebouwen is met zwart aangegeven.

De blokken 1 en 2 hebben betrekking op de huidige situatie van alle grondintensieve bedrijven die over 10 ha of meer cultuurgrond beschikken. Blok 1 stelt 21 ha cultuurgrond voor; dit is het actuele bedrijfsgemiddelde van deze groep. Blok 2 verbeeldt 14 ha, naar schatting het huidige areaal cultuurgrond per arbeidskracht als gemiddelde van dezelfde groep. De figuren 3 en 4 stellen achtereenvolgens blokken cultuurgrond voor van ongeveer 225 en 340 ha. Bij een bewerkingscapaciteit van rond 56 ha per man voor grondintensieve teelten te zamen genomen, zijnde het viervoud van wat nu nog pas gemiddeld per man aan cultuurgrond beschikbaar is in de meergenoemde groep bedrijven met een areaal van 10 ha en meer, laten deze blokken in beginsel dus ondernemingen toe die kunnen beginnen met een arbeidsbezetting van minimaal één man in beide gevallen en

¹¹⁾ M. J. Broekmeyer, *Joegoslavië*, AO-boekje 1413, 1972.

maximaal vier in het derde blok en zes in het vierde. Beide blokken komen dan derhalve minimaal neer op één onderneming per blok of maximaal op respectievelijk vier en zes kleinere met elk slechts rond 56 ha grond. Voorts zou een reeks blokken van het type 3 of 4 zich lenen voor een onderneming met rechtspersoonlijkheid die naar de huidige maatstaven voor landbouw een supergrote onderneming zou zijn.

Dit brengt ons tot de vraag hoe de eenmansvariant zich onder deze naar areaal per man gelijke omstandigheden verhoudt ten opzichte van andere varianten of vormen en wel in produktietechnische, economische en sociale zin. Om het te kunnen opnemen tegen de genoemde alternatieven zal het in deze opzichten ten minste als gelijkwaardig naar voren moeten komen. Dit impliceert dat het moet voldoen aan stringente voorwaarden aangaande technische produktiviteit, commerciële kracht en financieringsvermogen.

4.4 Ten einde stapsgewijs te kunnen nagaan of het eenmansbedrijf al dan niet als gelijkwaardig uitkomt, nemen we voorshands aan dat het met alternatieven gelijk staat wat betreft: diensten die het verkrijgt van een werktuigenpark, faciliteiten aangaande grond, gebouwen en installaties, specificatie van de ter keuze staande produktieprocessen naar technische produktiecoëfficiënten en — tenslotte — condities betreffende aan- en verkoop, alsook financieringsregelingen. Deze veronderstellingen komen neer op het gelijk zijn van de bewerkingscapaciteit per man voor elke teeltactiviteit apart en voor teeltcombinaties. Zij impliceren ook dat er geen verschillen bestaan in het optimale produktieplan per man, gemeten aan het areaal der onderscheiden gewassen, alsmede aan omvang en samenstelling van de veestapel. De vraag is nu alleen of er geen „economies of scale” dan wel „diseconomies” bestaan wat betreft de factor ondernemerschap.

Gelet op wat eerder over landbouw is gezegd, dringt zich het vermoeden op dat het eenmansbedrijf er op dit punt bijzonder gunstig voor staat. Deze variant komt immers neer op het maximaliseren van ondernemerschap per onderneming zowel als per man. Zoals in 2.3 is vermeld, volgt uit het wezen van landbouw dat de kracht van een onderneming uit het oogpunt van bedrijfsvoering evenredig is met de dosis bekwaam ondernemerschap per arbeidsplaats. Deze bekwaamheid is grotendeels het produkt van een leerproces in de eigen onderneming. Het is immers vooral bij de eigenlijke bedrijfsuitoefening dat moet en kan worden geleerd adequaat te reageren op ongewisse milieufactoren bij het voorbereiden, in gang zetten, volgen en begeleiden van agrarische produktieprocessen. Terloops zij opgemerkt, dat onderzoek naar dit leerproces hierin wijziging kan brengen; maar voorshands is dit onderzoek nog in de fase van opbouw. Het is overigens wel urgent — zij het niet alleen voor de landbouw — want van degenen, die de bedoening van boer of tuinder verkiezen boven een ander beroep, haalt per slot van rekening een heel wat kleiner deel de topklasse dan nodig en mogelijk is ¹²⁾.

De grote behoefte aan bekwaam ondernemerschap per arbeidsplaats geldt in de landbouw reeds van oudsher. Nu geldt dit nog meer en wel door de zo sterke stijging van de bewerkingscapaciteit per man. Deze stijging houdt immers in, dat ook het ongunstige effect van foutieve beslissingen op het fysieke resultaat der produktieprocessen navenant zal groeien als het bedrijfsareaal moet worden vergroot doordat de nieuwe bewerkings technieken dit economisch noodzakelijk maken in-

geval hun invoering zou plaatsvinden zonder compenserende verlaging van de numerieke mankracht per bedrijf. Werktuigen kunnen per axioma wel arbeid vervangen, doch substitueert voor ondernemerschap zijn ze tegelijkertijd merendeels toch allerminst, althans in de landbouw.

Uit het oogpunt van de voortbrenging in natura per gewas en per dier, kwantitatief en kwalitatief, dreigen derhalve „diseconomies of scale”. De conclusie moet dan ook zijn, dat het eenmansbedrijf naar zijn potentieel in deze dimensie ten minste gelijk staat met alternatieven en waarschijnlijk zelfs een gunstiger score kan halen. Een goed perspectief derhalve, vooral in verband met de zeer grote interesse voor het ondernemerschap in de landbouw, die valt af te leiden uit het nog zeer hoog gebleven continuatiepercentage der bedrijven bij generatiewisseling.

4.5 Belangrijker nog, want van doorslaggevende betekenis, is de vraag of het eenmansbedrijf het al of niet tot gelijkwaardigheid vermag te brengen naar technische produktiviteit, zonder dit te moeten bekopen met een falende produktiviteit in economische zin. Voor deze vraag nemen we nog aan, dat per man bij alle bedrijfsvarianten evenveel beschikbaar is aan grond en aan gebouwen met bijbehorende vaste installaties, zonder verschillen in technische bruikbaarheid en economische gebruikscondities. Voorts zien we af van eventuele verschillen inzake moeilijkheden zowel als mogelijkheden op het gebied van financiering.

Om voor de hand liggende redenen is het eenmansbedrijf onder de hier gestelde voorwaarden geheel kansloos ingeval het machines en werktuigen met grote gelijktijdige capaciteit volledig in eigen beheer zou moeten exploiteren. Dit niet alleen omdat het zou leiden tot een te hoog niveau van de per man aan het werktuigenpark verbonden instandhoudingskosten. Er is ook een belangrijke produktietechnische factor in het geding. Het werk dat op een bepaald moment moet worden verricht, vergt voor een aantal werkgangen het gelijktijdig gebruik van verschillende werktuigen en dus ook gelijktijdige inzet van meer dan één man.

Eenmansbedrijven kunnen onderling echter samenwerkingsverbanden aangaan. De huidige praktijk wijst in dit opzicht reeds uit dat het goed mogelijk is verbanden te realiseren die terzelfder tijd leiden tot minimale kosten van de inspan per man en tot de gewenste optimale bemanning. Het spreekt vanzelf, dat de voordelen in technische en economische zin toenemen met het groter worden van de capaciteit der werktuigen die bij een bepaalde werkgang gelijktijdig nodig zijn. Gelet op de wijzigingen die het werktuigenpark nog moet ondergaan, valt het niet te betwisten, dat de samenwerkingsvoorwaarden in de toekomst een veelvoud zullen zijn van wat nu per man werkelijkheid is op dit gebied.

Samenwerking bij de opbouw en het gebruik van de bewerkingscapaciteit is wel een belangrijke, doch op zich nog geen toereikende voorwaarde voor gelijkwaardigheid aangaande technische en economische produktiviteit. Om toereikend te zijn, zou het eenmansbedrijf in vergelijking met andere varianten ook gelijke voordelen moeten kunnen behalen uit het oogpunt van arbeids-

¹²⁾ L. C. Zachariasse, *Analyse van het vraagstuk der uiteenlopende rentabiliteit van vergelijkbare akkerbouwbedrijven*, Afd. Agrarische Bedrijfseconomie der Landbouwhogeschool, publ. 5, Wageningen, 1972.

verdeling, risicospreiding en partijgrootte bij aan- en verkooptransacties. Welnu, ook deze voordelen zijn te verwerven door middel van onderlinge samenwerkingsverbanden tussen eenmansbedrijven. Deze kunnen immers ook leiden tot specialisatie en differentiatie en tot „pooling” van partijen produkt of produktiemiddel: gezamenlijk delen in ongunstige en gunstige effecten veroorzaakt door natuurlijke en economische milieufactoren die niet door een agrarische ondernemer te beheersen zijn. Zij leiden tenslotte ook tot verbreking van de bedrijfsgebondenheid en eveneens tot schappelijke werkroosters.

In beginsel biedt samenwerking eenmansbedrijven dus de mogelijkheid tot verwerving van een zelfde commerciële kracht, zijnde de voorwaarde voor het bedingen van gelijke prijzen voor produkten en voor produktiemiddelen als andere varianten, supergrote daaronder begrepen. Voorts scheidt zij de noodzakelijke en toereikende voorwaarden voor het opbouwen van een zelfde bewerkingscapaciteit per man, zowel voor elke teeltactiviteit als voor teeltcombinaties. Gelet op de gekozen veronderstelling, te weten gelijke faciliteiten inzake financiering, grond en gebouwen met vaste toebehoren, zijn dan alle voorwaarden vervuld voor gelijkheid van het optimale produktieplan per man — gezien als gemiddelde der samenwerkende eenmansbedrijven — en dus eveneens voor gelijkheid in technische en in economische produktiviteit.

4.6 Wat nu nog resteert is de vraag, welke positie het eenmansbedrijf toekomt onder beding van geschikte samenwerkingsverbanden als ook de laatste der aangehouden veronderstellingen komen te vervallen, dus die inzake financiering, grond en gebouwen met bijbehorende vaste installaties.

Eerst echter iets over het beding der geschikte samenwerkingsverbanden. Het eenmansbedrijf is precies klein genoeg om zich soepel te laten voegen in dergelijke verbanden en wel zonder daarbij zijn identiteit kwijt te raken in een collectiviteit. Deze beperking is van wezenlijk belang, want zij waarborgt dat het eenmansbedrijf een individuele onderneming blijft. Maar er is meer mee gemeoid. De beperking is tevens een noodzakelijke voorwaarde voor het tot stand brengen en in stand houden van de samenwerking der bedrijven. Ook al zullen de technische, economische en sociale voordelen de impulsen tot samengaan opvoeren tot een veelvoud van de huidige, het blijft immers gaan om bindingen met een zeker potentieel aan moeilijkheden tussen de betrokken partners, hetzij van puur zakelijke aard dan wel sociaal van inslag.

De kans op het ontstaan van conflicten dient zo veel mogelijk te worden geëlimineerd. Dit vergt goede waarborgen voor het behoud van toereikende zelfstandigheid, zowel toetreding als uittreding bindend aan welomschreven voorwaarden, alsook implicerend dat geen der partners zich een monopoliepositie kan verschaffen. Anderzijds moeten de kansen op het bereiken van bevredigende oplossingen voor eventuele conflicten maximaal worden gemaakt. Dit vereist met name een regeling die tot arbitrage verplicht. De aan deze voorwaarden verbonden formuleringsproblemen zijn ongetwijfeld complex van aard, maar toch geenszins onoplosbaar. Hoe de formuleringen in technische, economische en juridische zin moeten luiden, is overigens een vraag buiten het bestek van het hier te behandelen probleem. Aan een sluitende vormgeving, belangrijk en urgent, wordt inmiddels wel gewerkt ¹³⁾.

De conclusie van 4.5 impliceert om voor zichzelf sprekende redenen, dat het eenmansbedrijf in staat moet worden geacht in vergelijking met zijn alternatieve varianten een zelfde beloning te bereiken voor de produktiefactoren arbeid, kapitaal en grond, alsook voor de factor ondernemerschap mits betrokken op de gezamenlijke waarde van arbeid, kapitaal en grond per man. Vermeerderd met het hoog te waarderen psychisch inkomen van het ondernemerschap, komt het eenmansbedrijf per man en per ondernemer zelfs veel gunstiger uit dan zijn concurrenten. Het is daardoor potentieel uitnemend in staat volstrekt dominant te worden als de mobiliteit van de factor grond dit zou toelaten en als er een pachtregime zou gelden dat de belangen van de eigenaar van grond en gebouwen, als verpachter gezien, harmonisch vereent met die van de pachter.

Het eenmansbedrijf zal dan namelijk de op rechtspersoonlijkheid gebaseerde ondernemingsvormen en ook andere varianten kunnen uitschakelen doordat het de hoogste koopkracht kan opbrengen uit het oogpunt van pacht. Deze mogelijkheid tot overbieding is bij een harmonisch pachtregime immers zowel noodzakelijke als toereikende voorwaarde voor het doen ontstaan van volledige splitsing tussen eigendoms- en gebruiksrechten inzake grond door middel van pacht, dus voor het tot stand brengen van marktverhoudingen op dit gebied die uitwinning toestaan van de overbiedingskansen.

De dominantie van het eenmansbedrijf ten opzichte van persoonlijke ondernemingen met een meervoudige mankracht berust bovendien nog op een ander argument. De inbreng aan eigen vermogen van de ondernemer is uiteraard qua bedrag per man het gunstigst in het geval van het eenmansbedrijf bij overigens gelijke omstandigheden. Deze factor wordt van doorslaggevend betekenis en wel als gevolg van de sterke stijging die de vermogensbehoefte per man ook bij pachtbedrijven nog te wachten staat.

Opnieuw derhalve de conclusie, dat de positie van de kleinste variant der persoonlijke onderneming het in beginsel meer dan goed zal kunnen doen in vergelijking met alternatieven. In beginsel, want onder voorwaarden van geschikte samenwerkingsverbanden enerzijds en een harmonisch pachtregime anderzijds. De vraag is nu nog slechts, of er ook voorwaarden zijn vergeten.

4.7 De kracht van het eenmansbedrijf is gebaseerd op de drieëenheid van arbeid, kapitaal en ondernemerschap. Deze kracht is de resultante van twee componenten: maximale inbreng aan ondernemerschap en maximale inbreng aan risicodragend vermogen, beide uitgedrukt per arbeidsplaats. De drieëenheid komt echter tevens neer op een minimale inbreng aan arbeid per onderneming en derhalve op het minimum aan mogelijkheden voor het vervangen van arbeid door kapitaal tijdens het bestaan van de onderneming. Dit nu lijkt fataal te zijn voor het eenmansbedrijf uit het oogpunt van zijn concurrentiekracht ten opzichte van alternatieven. De consequenties hiervan vergen nadere aandacht.

Het spreekt vanzelf, dat het bestaan van een eenmansbedrijf op het spel staat, zodra het nieuwe arbeidsbesparende technieken zou moeten invoeren zonder het grondgebruik te kunnen intensiveren of het bedrijfsareaal te kunnen vergroten. De ondernemer komt dan

¹³⁾ Onderzoekproject in uitvoering bij Ir. J. H. van Niejenhuis, Afd. Agrarische Bedrijfseconomie der Landbouwhogeschool, Wageningen.

als het ware voor het blok. Het verlagen van de arbeidsinzet is immers bij een eenmansbedrijf niet mogelijk zonder wezenlijke aantasting van de onderneming zelf, want voor de ondernemer zou dit neerkomen op het moeten aanvaarden van een nevenberoep of zelfs op het liquideren van zijn bedrijf. Moeilijkheden in deze zin zullen er slechts dan niet zijn, als het vergroten van de bewerkingscapaciteit bij gelijkblijvende intensiteit van het grondgebruik gepaard kan gaan met vergroting van het grondgebruik per man en dus ook per eenmansbedrijf. Aan deze voorwaarde zou zijn voldaan ingeval het continuatiepercentage der ondernemingen bij generatiewisseling zodanig zou dalen, dat er evenredigheid kan ontstaan tussen de stijging van de bewerkingscapaciteit per man en die van het per eenmansbedrijf benodigde areaal grond.

In dit verband bezien we allereerst de consequenties hiervan voor de samenwerking tussen groepjes eenmansbedrijven. De bedoelde evenredigheid laat zich uiteraard het best benaderen als het per groep om partners gaat die naar leeftijd onderling zoveel mogelijk uiteenlopen. Hun aantal zal voorts zodanig moeten zijn, dat generatiewisseling in een groep voldoende frequent aan de orde komt. Zou een ondernemer naar zijn activiteit in deze zin gemiddeld een periode van dertig jaar omspannen, dan zou een samenwerkingsverband tussen zes eenmansbedrijven, gesitueerd als in figuur 4, over die periode in beginsel eens per vijf jaar een aanpassing toelaten van bewerkingscapaciteit en grondgebruik per man. Dit is als frequentie zeker voldoende. De per man beschikbare oppervlakte grond zou daarbij kunnen stijgen tot 120% na vijf jaar, tot 150% na tien jaar en tot 200% na vijftien jaar, alles uitgedrukt in hetgeen beschikbaar is aan grond bij het begin van de samenwerking.

De vraag of dit toereikend is, moet vervolgens worden bezien in verband met de mate waarin de bewerkingscapaciteit per man potentieel zou kunnen worden ver-

groot. Betrokken op de huidige praktijksituatie zou dit potentieel een veelvoud vergen van de zojuist genoemde wijziging in bedrijfsareaal per man binnen het verband van zes met samenwerking begonnen eenheden. De verhoudingen moeten echter niet aan de huidige situatie worden gemeten maar aan een toekomstige, d.w.z. aan bedrijven die door middel van herstructurering tot stand zijn gekomen en daardoor over voldoende grond beschikken om zich volledig in te richten op basis van de daarbij ter keuze staande technische mogelijkheden. Dit uiteraard binnen de ruimte der economische wenselijkheden en noodzakelijkheden, die is op te spannen door het landbouwbeleid inzake markten en prijzen enerzijds en het landbouwstructuurbeleid anderzijds. Aldus gemeten, liggen de verhoudingen gunstig voor het eenmansbedrijf. Onder verwijzing naar 2.6 kan immers worden gesteld, dat de verdere vernieuwing van de bewerkingstechnieken zeer aanzienlijk in tempo zal moeten dalen doordat er in dit opzicht maar weinig meer aan de landbouw te sleutelen valt. Na een doeltreffende herstructurering valt derhalve geen sterkere toeneming te verwachten van de behoefte aan areaalvergroting per man dan die, welke in het bereik ligt van een zestal nieuw ingerichte eenmansbedrijven dat overigens gekenmerkt is door een harmonisch leeftijds patroon van de in geschikte verbanden samenwerkende ondernemers.

Kortom, de conclusie van 4.6 kan worden gehandhaafd, maar het aantal voorwaarden moet met één worden uitgebreid en aan één voorwaarde moet een element worden toegevoegd: bij geschikte samenwerkingsverbanden tussen ondernemers die maximaal in leeftijd verschillen, onder een harmonisch pachtregime, alsmede een landbouwbeleid overigens, dat zowel adequaat is ten aanzien van markten en prijzen als van de landbouwstructuur, zijn de voorwaarden vervuld om het eenmansbedrijf dominant te doen worden. De laatste voorwaarde brengt ons nu bij het laatste onderwerp dat in de opeingsparagraaf is aangekondigd.

5.0 Het gangbare landbouwbeleid: maximale overspanning

5.1 Er bestaat in onze westerse wereld veel gekrakeel over de taak van de overheid met betrekking tot de produktieve bedrijvigheid. Het gaat daarbij om vele problemen: lonen en prijzen, lasten- en inkomensbeleid, uitgeteerde dan wel overmachtige ondernemingen, zeggenschapsverdeling over arbeid en kapitaal, overladen regio's dan wel onderwichtige, plus wat al niet meer. Het betreft vooral de voortbrenging die zich in rechtspersoonlijke ondernemingen afspeelt¹⁴⁾. Merkwaardigerwijze staat de landbouw bij dit alles namelijk niet of nauwelijks op de tocht der politieke stromingen. Zelfs niet in Nederland, de aanzet van DS'70 ten spijt. Het gemillimeter binnen de politiek makende gemeente impliceert immers zowel: het is goed dat er landbouwbeleid is, als het weliswaar gelijkwaardige maar niet gelijkwaardige: goed is het landbouwbeleid dat er is. Deze quasi-unanimitie is bijzonder opvallend, want sinds jaar en dag heersen elders wel totaal andere opvattingen aangaande het landbouwbeleid. Dit bleek nog zeer recent uit een betoog waarin dat beleid zijn failliet kreeg aangezegd van geheel onverdachte zijde, zij het tevens op een onverwachte wijze¹⁵⁾.

Het valt niet te ontkennen: het landbouwbeleid schiet enerzijds veel te kort, anderzijds echter ook veel te ver, gelet op zijn doel. Waar het nu om gaat is echter niet de vraag wie de schuldige is, maar waar de fouten schuilen enerzijds en of er nog iets te redden valt en — zo ja — hoe dit in beginsel zou kunnen anderzijds. Voor deel één

¹⁴⁾ G. Brouwers, Economische schemering, *ESB*, no. 2830, 1972.

H. Bor en R. Mommers, Democratische organisatiestructuren in Engeland, *ESB*, no. 2815/6, 1971.

W. Albeda, De toekomst van de onderneming, *ESB*, no. 2802, 1971.

W. Albeda, Joegoslavisch model?, *ESB*, no. 2736, 1970.

Werkgroep Wemelsfelder, Arbeiderszelfbestuur in de Joegoslavische industrie, *bijlage ESB*, no. 2840, 1972.

R. J. Ovezall, Inkomenspolitiek in de jaren zeventig, *ESB*, no. 2842, 1972.

F. Th. Gubbi, Grondtrekken van een ideaal belastingstelsel, *ESB*, no. 2854, 1972.

¹⁵⁾ S. L. Louwes, *Landbouwpolitiek: failliet van een monodisciplinaire landbouweconomische benadering*, Bohn, Haarlem, 1972.

der laatste vraag bepalen we ons tot een schets in hoofdlijnen van wat er fout ging en waarom het landbouwbeleid erin kon slagen de landbouw te brengen in een toestand van maximale overspanning. Paragraaf 6 is bestemd voor het tweede deel, voor het beginsel dat de moeilijkheden kan oplossen en wel door het creëren van de optimale ontspanning die de landbouw dringend behoeft.

5.2 Het antwoord op de vraag waar de fouten schuilen, moet worden bepaald aan de hand van het reactiemechanisme van het individuele bedrijf en de landbouw als geheel.

Naar de aanbodpositie der individuele bedrijven is de markt voor landbouwprodukten nog als vanouds het schoolvoorbeeld van volledige mededinging. Hetzelfde geldt voor het gedrag bij hun vraag naar produktiemiddelen. Derhalve kan er slechts sprake zijn van telers-, respectievelijk verbruikersprijzen die de ondernemer lijdelijk moet accepteren als verplicht bestek voor zijn produktiebeleid. Of deze prijzen al dan niet door het overheidsbeleid zijn vertekend, speelt voor hem daarbij geen enkele rol, zelfs niet als het een vertekening is die de prijzen in maatschappelijke zin tot misleidende aanwijzers maakt¹⁶⁾.

Overeenkomstig de klassieke gedachtengang dient de bedrijfsstructuur in fysieke zin tot een getrouw spiegelbeeld te worden gemaakt van het bestek der prijzen, want deze structuur moet tenderen naar gelijkheid van marginale fysieke substitutie- of transformatieverhoudingen met de reciproken der bijbehorende prijzen. Derhalve dicteert de markt in tweede instantie ook het aanbod aan landbouwprodukten en de vraag naar de daarvoor nodige produktiemiddelen, zij het bij gegeven speelruimte tot variatie van de produktie uit het oogpunt van de produktietechniek en de produktiecapaciteit der bedrijven.

Bedrijfsstructuur: simpelweg spiegelbeeld der prijzen. Spiegelbeeld overigens, dat zich bij gelijkblijvende prijzen in volgtijdige zin dient te wijzigen onder invloed van produktietechnische ontwikkelingen die verschuivingen impliceren van onderlinge substitutieverhoudingen tussen de produktiemiddelen, van soortgelijke tussen produkten en van transformatieverhoudingen tussen produktiemiddel en produkt. Onderhevig derhalve aan verschuivingen die tot uitdrukking komen in de produktieintensiteit per produkt, de samenstelling van het produktenpakket en ook in omvang en opbouw van de produktiecapaciteit per bedrijf.

Dit alles moge abstracte theorie zijn waar een agrarisch ondernemer weinig weet van zal hebben. Het zij toegegeven, maar dan toch alleen wat de verwoording betreft. Want desondanks weet de praktijk in doorsnee zeer goed de structuur te realiseren die volgens de theorie adequaat antwoord is in gegeven omstandigheden: grond en gebouwen per bedrijf, financieringsruimte, werktijd en ambitie van ondernemer en gezinsleden, kwaliteit en informatiegraad van de bedrijfsleiding daarvoor als gelimiteerde factoren begrepen en voorts gelet op toevoel-elementen.

Wat in de praktijk gebeurt, komt in feite voortdurend neer op het vertalen van prijzen in een produktieplan en in een produktiecapaciteit per bedrijf welke een zo gunstig mogelijk saldo laten als beloning voor produktiefactoren die zich slechts laten wijzigen naar lange termijn. Het is een vertaling in twee fasen. Aan de hand van de stand der produktietechnische data worden de telersprijzen der produkten en de verbruikersprijzen van

produktiemiddelen die naar korte termijn variabel zijn eerst vertaald tot een reeks saldi van de respectieve ter keuze staande produktieprocessen. Vervolgens worden deze saldi vertaald tot een totaalsaldo per bedrijf van die combinatie van teeltprocessen die de ter beschikking staande of komende hoeveelheden der slechts naar lange termijn variabele factoren het best kunnen belonen, gelet op de relatie tussen hetgeen een eenheid van elk proces vergt van deze normaliter gelimiteerde middelen en wat zo'n eenheid er aan beloningssaldo voor kan leveren.

Aldus heeft het prijzenbestek ook in de landbouwpraktijk werkelijk veelzijdige consequenties: het doet in de bedrijven zijn spiegelbeeld ontstaan van hoeveelheden produktiemiddel en produkt, overigens op maat gebracht door de stand van de produktietechniek en andere omstandigheden als boven bedoeld; het dicteert zodoende een bepaalde inkomensverdeling over de produktiefactoren, dirigeert voorts de vraag naar produktiemiddelen zowel als het aanbod aan produkten en fixeert tenslotte ook nog de kostprijzen in privaat-economische en in sociaal-economische zin; dit alles naar niveau en naar trend.

5.3 Het is niet moeilijk, aan te geven waar de fouten schuilen in het landbouwbeleid van de EG. Dit beleid is immers opgezet als een bouwsel dat hoge prijzen garandeerde voor basisprodukten om de landbouw bescherming te bieden wat zijn inkomen betreft. Hoewel wonderbaarlijk perfect als technisch geheel, werd het even perfect als gelijkenis van het bekende op zand gebouwde huis. Even fundamenteel fout, want te goed gespeend van inzicht in de reactienoodzaak van landbouwbedrijven en derhalve van het onvermijdelijke uitzicht: aan de landbouw geen andere keus latend dan zelf het bouwsel van zijn bescherming uit zijn voegen te doen barsten. Het was in dit opzicht voldoende één voorwaarde te vervullen: een produktievolume te creëren dat zijn perken te buiten ging. Welnu, de landbouw heeft precies gedaan wat verwacht mocht worden in een situatie die gekenmerkt was door hoge telersprijzen, een royaal aanbod van efficiëntere produktietechnieken en een zeer hoog continuatiepercentage der bedrijven, ook zelfs bij generatiewisseling en ondanks de zich ongunstig ontwikkelende inkomenspositie die in paragraaf 2 is gesignaleerd. We bepalen ons in dit verband eerst tot de schijnbare tegenstrijdigheid tussen het zeer hoog genoemde continuatiepercentage der bedrijven en het ongunstige beeld van het bedrijfsresultaat, ongunstig vooral, als wordt gelet op de grote inkomensverschillen tussen ondernemers van overigens overeenkomstige bedrijven en wel speciaal die, welke over weinig cultuurgrond beschikken en/of gelegen zijn in ongunstige produktiegebieden. Hoe is deze tegenstrijdigheid te rijmen met de uitspraak in 5.2, te weten dat de praktijk zeer goed in staat is de bedrijfsstructuur te verwerklijken die volgens de theorie een adequaat antwoord is in gegeven omstandigheden?¹⁷⁾ De ingevoegde beperking speelt hierbij een belangrijke rol: het gaat om omstandigheden, die in aanzienlijke mate resultante zijn van overheids-

¹⁶⁾ J. Horring, *Methode van kostprijzberekening in de landbouw*, Proefschrift NEH, Rotterdam, 1948.

¹⁷⁾ G. L. Johnson, *The modern family farm and its problems: USA*; H. Priebe, *The modern family farm and its problems: BRD*; U. Renborg, *Tendencies towards concentration and specialization*, alle in *Proceedings 1969*, Conference International Economic Association, MacMillan, Londen, 1969.

beleid en van het gedrag der landbouworganisaties.

Allereerst moet worden bedacht, dat het systeem der interventieprijzen gelijkelijk van toepassing is op alle producenten. Het laat dus generlei discriminatie toe tussen twee elkaar opvolgende generaties. Derhalve zal een zoon, die het bedrijf van vader of schoonvader voortzet en met deze overeenkomt naar ambities en ondernemersbekwaamheden, zich ter beloning van zijn gelimiteerde produktiemiddelen een bedrijfssaldo kunnen verwerven gelijk aan datgene wat zijn voorganger met dezelfde middelen zou hebben bereikt. De jongste zal wèl in een ongunstiger situatie verkeren door een lager eigen vermogen en een groter vreemd vermogen, zodat hij in vergelijking met zijn voorganger grotere lasten moet dragen aan rente en aflossing. Het ligt voor de hand, dat de animo voor het overnemen van een bedrijf zoals dat reilt en zeilt, afhankelijk zal zijn van verschillende factoren: het actuele verschil tussen enerzijds het te verwachten bedrijfssaldo en anderzijds de daarbij behorende instandhoudingskosten van het bedrijf plus de extra lasten aan rente en aflossing als even bedoeld, werkgelegenheid en condities voor leven en werken buiten de landbouw, perspectieven van een en ander, informatiegraad op deze punten en wat dies meer zij. Factoren, die in belangrijke mate worden bepaald door het beleid van overheid en bedrijfsorganisaties.

Vooruitzien is moeilijk, zelfs voor degenen die geroepen zijn een doeltreffend landbouwbeleid te formeren en de betrokkenen daarover toereikend te informeren. Des te meer voor aspirant-ondernemers, die — verzoend met de levensstandaard van het milieu waarin zij opgroeiden — zich jarenlang hebben ingesteld op het te zijner tijd overnemen van een landbouwbedrijf, echter zonder daarbij duidelijke informatie te hebben over de consequenties op lange termijn der nog te verwachten ontwikkelingen op het gebied van produktietechniek en landbouwbeleid. Onverwachts zien zij zich gesteld voor een levensgroot dilemma: hetzij de voor het grijpen liggende kans gebruiken en derhalve het bedrijf overnemen zoals dat er dan staat in een onzeker perspectief, hetzij elders te gaan zoeken naar werk dat niet werd begeerd, dat niet uit ervaring bekend is naar werk- en leefmilieu, dat voorts uit het oogpunt van perspectief minstens zo vaag is, maar waarvan wèl vast staat dat het zal neerkomen op verlies van het eigen baas zijn en op verbreking van het sociale netwerk dat doen en laten mede vormde en nog gevangen houdt. Het gaat om een keuze, typerend gekleurd door het bekende: je weet wat je hebt, maar niet wat je krijgt. Daarom valt het te verwachten dat continuatie van ondermaats wordende bedrijven bij generatiewisseling langer zal doorlopen dan in het geval van een keuzemilieu hetwelk zou zijn gekenmerkt door volkomen informatie. Deze volkomenheid is echter in 5.2 niet verondersteld.

De op grondintensieve produktie gerichte bedrijven zijn ondermaats geworden door de zich in een tijdsbestek van rond twintig jaar exponentieel ontwikkelende stijging van de potentiële bewerkingscapaciteit per man. Aan deze maatstaf gemeten zijn in Nederland alle bedrijven ondermaats geworden voor zover zij niet vallen in de arealklasse van 100 ha en meer, een klasse waarin overigens tot dusverre maar een goede tweehonderd bedrijven voorkomen met een gezamenlijk grondgebruik dat slechts 3% uitmaakt van het totaal aan cultuurgrond in ons land. Bedrijven van 5 - 10 ha werden reeds ondermaats in de periode 1950 - 1955. Uit de inventarisatiegegevens van deze groep kan bij wijze van grove schatting worden afgeleid, dat de continuatie bij generatie-

wisseling tien tot vijftien jaar langer gehandhaafd blijft dan in het geval van volkomen informatie. De groep van 10 - 15 ha heeft inmiddels ook reeds een achterstand opgelopen van circa tien jaar¹⁸⁾. Een dergelijke achterstand komt ongeveer neer op de duur van de conditioneringsperiode die aspirant-ondernemers moeten doorlopen ter voorbereiding van zelfstandig ondernemerschap. Een toereikende reconditionering vergt echter evenzeer tijd, vooral in een periode gekenmerkt door een tekort aan duidelijke informatie ingevolge een langdurige vaagheid der standpunten van overheid en landbouworganisaties op het punt van bedrijfsontwikkelingen. Zelfs nu nog wordt blijkbaar in een hoofdbestuur van een der grote landelijke landbouworganisaties serieus gesproken over het tot stand brengen van bedrijven met een areaal van slechts 25 ha in een nog maagdelijk gebied van de jongste IJsselmeerpolder¹⁹⁾. Gelet op het informatie-aspect is er dan ook geen sprake van werkelijke tegenstrijdigheid tussen theorie en praktijk aangaande het gedrag van individuele aspirant-ondernemers.

Dat een zittende ondernemer zijn bedrijf voortzet ondanks magere bedrijfsresultaten, is al evenmin een raadsel. Hij is immers in nog sterkere mate geconditioneerd, zowel door de bedrijfspraktijk van het onafhankelijk zijn in doen en laten als door het sociale milieu waarin hij leeft. Bovendien is hij meer milieu-gebonden door zijn investeringen in „human relations”. Zijn perspectieven voor het gaan werken buiten de landbouw zijn ongunstiger dan die van de vorige categorie en wel des te meer naarmate hij ouder is. Zijn bedrijfsinkomen moge voorts laag zijn als het wordt berekend op basis van de volledige instandhoudingskosten van zijn bedrijf, maar dit is geen goede maatstaf ingeval het ondermaats is geworden. Een dergelijk bedrijf zal immers worden geliquideerd zodra de zittende ondernemer de tijd daarvoor gekomen acht. Hij zal daarbij tenminste tot voortzetting besluiten zolang er een indirecte opbrengstwaarde voor de gelimiteerde produktiemiddelen kan worden gerealiseerd, het te schatten liquidatie-revenu overtreffend in een mate die de moeite van „uitboeren” loont. Hierbij moet worden bedacht, dat de oudste helft van de zittende generatie in de vooroorlogse periode volwassen is geworden, zeer goed heeft geleerd de tering naar de nering te zetten en te voorkomen dat er een schuldenlast ontstaat die zou kunnen leiden tot gedwongen liquidatie. Voor de jongere helft — overigens ook aardig goed vertrouwd met de zojuist genoemde regels — zal het eerder nodig zijn naar uitwegen te zoeken, zoals het aanvaarden van een nevenberoep of het inschakelen van weinig grond vergende produktieprocessen²⁰⁾. Tenslotte mag zeker niet worden vergeten het bekende wachten op de kans dat lotgenoten eerder tot liquidatie besluiten en er daarmee mogelijkheden ontstaan voor bedrijfsvergroting; wens en hoop in deze zin zijn al evenzeer factoren die continuatie bevorderen. Kortom, genoeg motieven om voortzetting een hoge notering te geven en een situatie te doen ontstaan waarin de eerder gestelde voorwaarde kon worden vervuld: een produktievolume dat zijn perken te buiten gaat.

¹⁸⁾ CBS/LEI, *Landbouwcijfers 1971*, Den Haag.

¹⁹⁾ Verslag Bestuursvergadering KNBTB, *Boer en Tuinder*, no. 1263, 1972, blz. 2.

²⁰⁾ K. A. Klarenberg, Te verwachten ontwikkelingen bij de rundveehouderij, *Bedrijfsvoorlichting*, februari 1972. Zie ook het artikel: Graanprijsverhoging niet afwentelen op de veredelingssector, *De Pluimveehouderij*, 2, 8, 1972, blz. 12.

5.4 We komen nu tot de kettingreactie van de verschillende beleidscomponenten die de landbouwsituatie tot een maximale overspanning hebben gebracht. Behalve het gemeenschappelijke beleid speelt hierbij ook het nationale beleid een rol. Dit laatste brengen we in deze paragraaf echter slechts zijdelings ter sprake; daarbij beperken we ons voorts tot Nederland en wel met name tot het pacht- en het structuurbeleid.

Eerder is vermeld, dat de technische produktiviteit van de landbouw weliswaar formidabel steeg, maar gepaard ging met een aanbodstijging die trendmatig de vraagstijging overtrof. Er kwam in werkelijkheid een produktievolume tot stand, dat het EG-bouwsel van de landbouwbescherming uit zijn voegen drukte. Het ligt voor de hand, dat het hoge prijsniveau voor basisprodukten hierbij als gangmaker fungeerde. Hoge telersprijzen impliceren immers bij overigens gelijke omstandigheden hoge saldi per eenheid van de respectieve produktieprocessen. Bij een gegeven produktiecapaciteit per bedrijf leiden hoge saldi vervolgens tot een hoog bedrijfs-saldo en derhalve tot een hoge beloning voor de gelimiteerde factoren. Ook dit heeft een aantal belangrijke consequenties en wel met betrekking tot beslissingen der ondernemers aangaande keuzemogelijkheden die zich voordoen uit het oogpunt van de lange termijn.

In dit verband zij gewezen op het feit, dat een hoger saldo per bedrijf — hoger dan hetgeen bij lagere telersprijzen bereikt zou worden — moet uitmonden in een hoger continuatiepercentage en derhalve in verkleining van de kansen tot areaalvergroting per bedrijf, want alle voor landbouw geschikte grond is in gebruik. Wordt bovendien de arbeid duur ten opzichte van werktuigen en stijgt het aanbod van nieuwe en doelmatige apparatuur met grote gelijktijdige capaciteit — zoals inderdaad het geval was — dan induceren hogere saldi bovendien versnelde mechanisatie, ondanks het ontbreken van belangrijke mogelijkheden tot areaalvergroting per bedrijf. Er moet dan uiteraard dienovereenkomstig arbeid afvloeien uit bedrijven met een meertallige arbeidsbezetting; ook dit gebeurde. De grote capaciteit van de nieuwe apparatuur heeft daarbij niet slechts tot gevolg dat de bewerkingcapaciteit per man sterk stijgt, veelal gaat ook de capaciteit per bedrijf nog belangrijk omhoog. Zelfs bedrijven met een arbeidsbezetting die numeriek al minimaal is, kunnen tot capaciteitsvergroting komen, o.a. met behulp van loonwerk dóór dan wel vóór derden, of door het aangaan van samenwerkingsverbanden inzake werktuigengebruik. Ook dit vond ingang in de praktijk, aangezien er nog mogelijkheden waren tot intensivering van het beschikbare bedrijfsareaal. Overigens spreekt het vanzelf, dat de veelal geenszins volledig bezette bewerkingcapaciteit der bedrijven een grote latente vraag impliceert naar additionele grond. Dit des te meer, omdat deze capaciteit potentieel nog aanzienlijk te vergroten is op basis van later verschenen of nog te verschijnen verbeterde apparatuur. De drang tot een zo intensief mogelijk grondgebruik zal derhalve groot blijven zolang de areaalvergroting per bedrijf geen toereikende afremming oplevert; tot dusverre is van een dergelijke rem nog geen sprake. De drang tot een intensief grondgebruik wordt tevens vergroot door de omstandigheid, dat de saldi van arbeidsintensieve teeltprocessen relatief gunstiger zijn geworden ten opzichte van arbeids-extensieve, aangezien het EG-stelsel op het punt van de onderlinge verhoudingen der telersprijzen niet of nauwelijks is aangepast aan de sterkere daling der behoefte aan bewerkingcapaciteit per eenheid van een proces der eerstgenoemde groep in vergelijking met de laatst-

genoemde. Het bestel der telersprijzen induceert derhalve intensivering van het graslandgebruik met inbegrip van een verhoging van het bijbehorende rundveebestand per ha, alsook instandhouding van de grote animo voor de teelt van marktbaar hakvruchten en een toenemende omvang van de zeer produktieve maïsteelt.

Ook het hier slechts zijdelings te bespreken nationale landbouwbeleid van Nederland speelt mee als schakel in de kettingreactie. Hierover kunnen we kort zijn. Het pachtbeleid biedt de pachter teveel rechten voor een te geringe tegenprestatie. Elders²¹⁾ is terecht opgemerkt, dat er in Nederland een pachtwet tot stand is gekomen in 1958, die het zo nuttige en nodige instituut van de pacht met een opmerkelijk gevoel voor „timing” om hals heeft gebracht: rechten op continuatie bij generatiewisseling die volkomen misplaatst zijn enerzijds en anderzijds een beloning voor de verpachtersprestatie die toereikend is om de kans, dat particulieren de landbouw gebruiksrechten inzake grond en gebouwen blijven aanbieden in de vorm van tijdpacht, langzaam maar zeker tot nul te reduceren. Het ligt voor de hand, dat het pachtbeleid heeft bijgedragen tot verhoging van het continuatiepercentage. Daarnaast echter ook tot het verslechteren van de mogelijkheden tot bedrijfsvergroting en wel door zijn ongunstig effect op het aanbod van pachtrechten. Maar dit is een punt voor de laatste paragraaf.

Over het structuurbeleid maar enkele zinnen. Grond is vanouds geschikt om schatten te verbergen. Moeilijk is echter terugvinden wat verborgen werd. Welnu, dit lot trof ook de jaarlijkse stroom der gemeenschapsmiljoenen — besteed aan het gigantische en technisch óók al perfecte meerjarenplan der ruilverkavelingen — die vlot kon verdwijnen in grond, weg en waterloop, zij het regionaal nogal ongelijk verdeeld. Waar deze werken tot uitvoering kwamen, induceerden zij tevens additionele investeringen der ondernemingen en wel in een orde van grootte die niet veel zal zijn achtergebleven bij wat aan gemeenschapsgelden werd weggewerkt²²⁾. En het effect? Nihil wat betreft verbetering van de areaalgrootte per bedrijf; uitlokking tot overinvesteringen per bedrijf en daarmee de neiging versterkend tot continuatie bij zittende ondernemers en bij generatiewisseling; vergroting van de bewerkingcapaciteit per man als gevolg van kleinere afstanden tussen grond en gebouwen, alsook van handzamer percelen naar vorm en formaat, resulterend in vergrote drang tot intensivering van het grondgebruik uit het oogpunt van teeltcombinaties; verbeteringen van waterhuishouding en grondprofiel, leidend tot een hogere produktie-intensiteit per teeltproces en daarmee tot een groter produktievolume per ha; kortom, wel voordelig voor de ondernemers uit het oogpunt van de korte termijn — mede doordat zij slechts met een klein deel der herstructureringskosten werden belast — maar te duur gekocht naar langer zicht, zowel privaat als sociaal-economisch. Deze karakteristiek is natuurlijk niet volledig. De laatste paragraaf biedt echter gelegenheid nader stil te staan bij andere aspecten van het

²¹⁾ J. Horring en J. M. Polak, *Modernisering van de pachtwetgeving*, Geschriften van de Prof. Mr. B. M. Teldersstichting, 19, Nijhoff, Den Haag, 1970.

J. Horring, Pacht als middel van doelmatig grondgebruik, *De Pacht*, februari 1972.

²²⁾ J. Horring, *Het gemeenschappelijk landbouwbeleid in de smeltkroes*, Preadviezen over het EEG-landbouwbeleid voor de Vereniging voor Staathuishoudkunde, 159-208, Nijhoff, Den Haag, 1970, blz. 176.

J. Horring, *European Agricultural Policy: a Dutch Viewpoint*, in *Fields of Conflict in European Farm Policy*, Agr. Trade Paper no. 3, Trade Policy Research Centre, Londen, 1972.

structuurbeleid, zoals landinrichting in optima forma, grondbankplannen, alsmede bedrijfsbeëindigingsregelingen.

We komen nu tot de afloop van de kettingreactie. Het is onmiskenbaar, dat de landbouw is aangezet tot grote prestaties wat het aanbod aan landbouwproducten betreft. Uit de aard der zaak ging dit gepaard met een grote vraag naar produktiemiddelen die variabel zijn op korte termijn, want noodzakelijk voor de geïnduceerde hoge produktie-intensiteit per teeltproces en per produktieplan als geheel. Voorts met een sterke vraagstijging naar produktiemiddelen die slechts variabel zijn naar lange termijn, uitgelokt op de wijze die werd beschreven, uitmondend in een overmaat aan bewerkingscapaciteit ondanks een sterke daling van de arbeidsbezetting der bedrijven, in een ook bij generatiewisseling hoog blijvend continuatiepercentage, in een grote vraag naar cultuurgrond, in een klein aanbod van grond in het algemeen en van pachtmogelijkheden in het bijzonder.

Er kwam een produktievolume tot stand dat de EG-perken te buiten ging. Derhalve was het onvermijdelijk, dat de economische positie van de landbouw vastliep. Onvermijdelijk, want het EG-niveau der telersprijzen voor basisproducten was als gevolg van dalende import en stijgende export, d.w.z. van dalende heffingsinkomsten en stijgende dumpinguitgaven, niet veel verder te verhogen dan de al veel te hoge stand van rond 140% der wereldmarktprijzen. In 1969 bedroegen deze EG-prijzen dan ook nominaal maar 110% van hun niveau in 1963. In reële zin kwamen zij in 1969 zelfs niet hoger dan slechts 90% van het peil in het genoemde basisjaar²²⁾, uiteraard als gevolg van de inflatie. Er was een „mars naar Brussel” voor nodig om toch nog enige verhoging af te dwingen. Het bleef ook toen echter beperkt tot „enige”, want er kon niet meer bij dan de mondjesmaat die zwijgen bracht.

Het instrument der hoge telersprijzen bewees genoegzaam ondeugdelijk te zijn voor het beschermen van de inkomenspositie der agrariërs. Naar zijn effect op de economische produktiviteit schiet het ernstig tekort. Het leidt tot grote inkomensverschillen tussen gebieden die uiteenlopen naar produktie-omstandigheden en tussen bedrijven met onderlinge verschillen in areaal grond van gelijke kwaliteit. Zelfs Nederlandse bedrijven van

meer dan gemiddelde areaalgrootte kunnen niet in de pas blijven met de niet-agrarische sfeer wat betreft hoogte en trend van het reële inkomen per hoofd²³⁾.

Door de te grote stijging van het produktievolume schiet het beleid zijn doel bovendien voorbij, voor zover dit neerkomt op het verzekeren van een toereikende voedselvoorziening. Door de overmaat aan „binnenlandse” produktie vervolgens met behulp van dumpingpraktijken te spuien op de wereldmarkt en daarmee een opmerkelijke bijdrage te leveren tot het verslechteren van het internationale handelsverkeer, schiet het tegelijk veel te kort, gelet op het overigens toch wel fiere devies in het „Verdrag van Rome”: bij te dragen tot de geleidelijke opheffing der beperkingen in het handelsverkeer — tenzij bedoeld om te komen tot het „catch-as-you-can”. Dat het beleid ook nog is besmet met „sluiseffecten” die de duurste importalternatieven op een misleidende wijze vermogen om te toveren in het tegendeel²⁴⁾, bewijst tenslotte dat het in technisch opzicht perfecte bouwsel op dit punt evenmin hecht is gefundeerd, want leidend tot verzakkingen in economische zin.

Inderdaad, het tot nu toe gevoerde landbouwbeleid is fundamenteel fout. Het heeft geleid tot een maximale overspanning op alle fronten, zowel in de bedrijven individueel als in de sector als geheel, zowel nationaal als internationaal binnen de zes partnerlanden die nu nog de EG vormen en al evenzeer in het verband van de wereldhandel. Desalniettemin is zeer recent gesteld²⁴⁾, dat het gemeenschappelijke beleid het resultaat is „... van een grote prestatie die inderdaad binnen de gestelde termijn geleverd werd, maar tevens onmisbare voorwaarde die vervuld moet worden ...”. Wat dit betreft: wèl binnen de gestelde termijn geleverd, maar in te haastige marathon-spoed. Voorts wèl onmisbaar, maar allerm minst toereikend voor het beoogde doel. Begonnen met het onzalige besluit zich te beperken tot het veilig stellen van het agrarische inkomen, vervolgd met het zich uitsluitend bekennen tot het instrument voor prijsregulatie van basisproducten, eindigend waar het had moeten beginnen: het creëren van een systeem dat leidt tot optimale ontspanning. Helaas, gezien de huidige plannen daartoe, eindigend met wéér een onbeholpen start en sombere perspectieven. Daarover meer in de laatste paragraaf.

6.0 Een creatief landbouwbeleid: optimale ontspanning

6.1 Maximale over- en optimale ontspanning liggen ver uiteen. Toch is het simpele woord „aldus” toereikend om het eerste in het laatste te transformeren. Het Brusselse bouwsel had namelijk niet alleen technisch maar ook sociaal en economisch perfect kunnen worden, ware het niet dat de politici dit woordje functie-loos lieten hoewel het tot koppeling verplicht tussen de punten a en b in het eerste lid van het befaamde artikel 39 over de doeleinden der Gemeenschap voor het landbouwbeleid²⁵⁾.

Dit „aldus” vond eertijds zijn weerslag in de stelling dat het toen nog te vormen beleid ook een toeslagstelsel zou moeten omvatten om de respectieve doelstellingen

realiseerbaar te maken²⁶⁾. Intussen zijn de „opportunity costs” van deze stelling tot een veelvoud opgeslagen.

²³⁾ J. de Veer, *Bedrijfseconomische aspecten van de landbouwprijspolitiek*, *ESB*, no. 2820, 1971.

²⁴⁾ P. J. Lardinois, *Nota inzake het landbouwstructuurbeleid*, Kamerstuk 11 824, Zitting 1971-1972, mei 1972.

²⁵⁾ Verdrag tot oprichting van de EEG, Rome, 1957; art. 39 lid 1: Het gemeenschappelijk landbouwbeleid heeft ten doel:

- a. de produktiviteit van de landbouw te doen toenemen door etc.
- b. *aldus* de landbouwbevolking een redelijke levensstandaard te verzekeren, etc.

²⁶⁾ Stellingen proefschrift schrijver; zie noot 3.

Wat dit betreft: goede raad is duur, aldus een bekend gezegde dat aangeeft hoe diep het kostenbesef geworteld is in het alledaagse denken. Daarom, zo vraagt men zich af, zou dit niet van toepassing zijn bij het formeren van landbouwbeleid?

Al neemt het prijzen toe^{22, 27/29}), het toeslagstelsel wacht politiek gezien nog steeds op zijn aanvaarding als noodzakelijke en toereikende voorwaarde voor het creëren van de nodige speelruimte ter ontspanning van wat met veler inzet tot volkomen overspanning werd gebracht. De motivering van dit stelsel is elders³⁰) al uitvoerig uiteengezet. We kunnen ons hier derhalve bepalen tot syncopering, enkele specifieke punten nader uitwerkend en accentuerend wat nu moet worden gehoord en — verhoopt — verstaan.

Onderkenning van een fout is onmisbare voorwaarde voor herstel, ook al blijft dan nog het probleem van het „hoe”. Bij het landbouwbeleid doet zich wat dit betreft merkwaardigerwijze zelfs geen probleem voor. Het onderkennen van zijn fout impliceert het kennen van de weg naar herstel, want het is uiterst simpel de fundamentele zwakte van dit beleid om te vormen tot een grondslag die geheid zijn meervoudig doel zeker stelt: openheid voor handel met derde landen; toereikende inkomensgarantie voor de landbouw bij lagere telersprijzen; harmonische afstemming naar tempo, inhoud en maatschappelijke kosten van structuurwijzigingen op regionale werkgelegenheidsontwikkelingen; reële verlaging der kostprijzen in privaat- en in sociaal-economische zin; toereikende beveiliging van de voedselvoorziening, alsook van de visuele en anderszins recreatieve functie van het landschap. En, bovenal, het toeslagstelsel schept ruimte in tijd gemeten, om tot klaarheid te brengen wat er in deze opzichten precies moet worden gedaan, wanneer en hoe.

6.2 Ontspanning vergt een heroriëntatie van het beleid, resulterend in het tot werking brengen van de in het woordje „aldus” besloten toverformule. Heroriëntatie, enerzijds neerkomend op verlaging van het nominale niveau der telersprijzen en toepassing van het interventie- en heffingenstelsel op geamendeerde wijze²²), anderzijds op verhoging van de reële inkomenspositie der agrariërs in het algemeen en van de voetgroep onder hen in het bijzonder. Hierover later meer.

Het behoeft geen betoog, dat verlaging van het interventieniveau de EG tot openheid dwingt uit het oogpunt van handel met derde landen. Openheid, die voorwaarde is voor het functieherstel van de wereldmarkt, voor het deblokken van het mechanisme der comparatieve voordelen in mondiale zin, voor een UNCTAD-4 die opwekkender is dan de derde vertoning in tegenzin wekte³¹).

Van zeer gekwalificeerde en terecht genobelde zijde werd eertijds betwijfeld of de verhoging, die de wereldmarktprijzen der landbouwprodukten zouden ondergaan indien de door vele landen ten aanzien van de landbouw toegepaste bescherming zou worden verminderd, erg belangrijk zou zijn³²). Deze twijfel leek toen al ongerechtvaardigd³⁰). De agrarische wereldmarkt weerspiegelt immers al lang een niemandsland, stortbelt van overbeschermingsoverschotten, waar het belang van geen verweer hebbende reguliere exporteurs niet zwaar weegt. Het aantal afnemers is kennelijk te klein en derhalve moet het een deelmarkt zijn met een aanzienlijk lager prijsniveau en sterkere prijsfluctuaties dan in het geval waarin zich geen overbelasting zou voordoen van in absolute zin (met name in geval van variabele importhef-

tingen en exporttoeslagen) overmatig beschermde nationale markten en marktblokken. Het volume van de wereldhandel is klein ten opzichte van wat er aan beschermd binnenlands produkt wordt voortgebracht. Een kleine verlaging van het laatstgenoemde moet derhalve een aanzienlijk grotere wijziging impliceren van het eerstgenoemde en dan resulteren in een verbetering van niveau en variatie der wereldmarktprijzen die wél erg belangrijk is. Dit te meer, als de absolute bescherming door een relatieve zou worden vervangen (procentuele invoerrechten en restituties).

Het zojuist betoogde geldt nu meer dan ooit en wel door de inmiddels sterk toegenomen bescherming van de „Zes”. Nog weer meer, als wordt gelet op wat nog wacht als het van-zessen-klaar-zich doorzet in de „Tien” plus aanhang. Voor zover er over de relatie tussen nationale overbescherming van landbouw en voedselvoorziening enerzijds en de wereldmarktmissie anderzijds nog twijfel kan bestaan, wacht de econometristen de nuttige taak op dit punt overtuigende geloofwaardigheid te produceren¹⁵). Men onderschatte daarbij niet wat de landbouw kan en zal presteren als gevolg van de in gang zijnde wijzigingen in produktietechniek en het te verwachten effect van voortgaande selectie naar ondernemerschap. Ook hierover later meer.

Tot slot van deze passage iets vanzelfsprekends. De sanering van de wereldmarkt kan uiteraard niet door de EG in „Tien”-vorm alleen tot stand worden gebracht. Wat deze echter wel kan doen en niet zal mogen nalaten, is niet meer en niet minder dan het „Verdrag van Rome” in dit opzicht te doen functioneren naar letter en geest, daarmee een soort catalysatorwerking creërend die nodig is voor ontspanning in mondiale zin. Het wordt tijd.

6.3 Het gemeenschapsbeleid uit de periode die voorafging aan het Mansholtse Memorandum is indertijd als volgt getypeerd: op de keper beschouwd als weefsel ondeugdelijk; de inslag gaat nog, maar de schering ontbreekt³⁰). Deze typering behoeft ook nu nog geen principiële wijziging hoewel nieuwere Brusselse plannen inmiddels het stadium van toepassing hebben bereikt.

De inslag had betrekking op de inkomensverhoging die het gemeenschapsbeleid deed ontstaan t.o.v. wat het bij overigens gelijke bedrijfsopzet zou zijn in vrije communicatie met de wereldmarkt. Als zodanig was de inslag wel goed, maar er was een draad gebruikt die te snel sleet. Naar zijn inkomenseffect liet het beleid steeds meer te wensen over, met name voor ondernemingen in gebieden met ongunstige fysieke produktieomstandigheden en vooral voor bedrijven met te weinig grond. De wijzigingen houden in dit opzicht geen verbeteringen in. Het blijft asociaal en oneconomisch. Asociaal, want te weinig biedend aan de voetgroep en teveel aan de topgroep der zittende ondernemers, voorts te weinig aan de gaande en teveel aan de komende generatie, speciaal in-

²⁷) *Advies inzake de prijsvorming van melk*, Uitgave van de SER, 6, 1956, blz. 6.

²⁸) Gutachterausschusz, *Wirkungen einer Senkung der Agrarpreise im Rahmen einer gemeinsamen Agrarpolitik der EWG etc.*, Brussel, juni 1962.

²⁹) P. Uri, e.a., *Die Zukunft der Europäischen Landwirtschaft*, Atl. Inst., Parijs, 1971.

³⁰) J. F. van Riemsdijk, *De landbouw conserveren of vernieuwen?*, *ESB*, no. 2649, 1968.

³¹) I. Wahad, *Het mager resultaat van UNCTAD-3*, AO-boekje 1419, 1972.

³²) J. Tinbergen, *Moet onze landbouwproduktie worden ingekrompen?*, *Socialisme en Democratie*, januari 1959, blz. 18.

geval het gaat om het overnemen van sociaal-economisch ondermaats geworden ondernemingen. Oneconomisch, want leidend tot overinvesteringen door ontijdige bedrijfsbeëindigingen, tot te hoge kostprijzen in privaateconomische zin ondanks de nu ingevoerde subsidies voor bedrijfsontwikkeling en in nog sterkere mate tot te hoge produktiekosten in sociaal-economische zin.

Het lag destijds voor de hand te wijzen op het ontbreken van de schering omdat het geïnduceerde additionele inkomen elk bedrijf toevloeit naar gelang dit produceert en zolang het als onderneming blijft bestaan. Er ontbrak een dimensie, want het beleid kende wel een begin maar geen einde. Het was kortzichtig, niet afgestemd op het feit dat ook de lange termijn, hoewel naar tijdshorizon gelegen in de toekomst, steeds een zaak is van het voortschuivende heden. De inmiddels aangebrachte beleidswijzigingen houden in dit verband geenszins verbeteringen in. Vergeten werd en bleef een fundamentele factor: als sector vraagt de landbouw terecht om inkomenspariteit, maar even terecht hanteren individuele ondernemers privé-maatstaven die niet consistent zijn met wat de sector vraagt, niet daarmee kloppen. Het behoort tot de taak van het beleid deze divergentie te corrigeren, want alleen dan kan er een landbouw tot stand komen zonder verborgen gebreken.

De schering, tot nu toe vergeten als noodzakelijke voorwaarde voor een doeltreffend beleid, wordt verschaft door het toeslagstelsel. Gepaard met verlaagde telersprijzen kan dit zodanig in het beleid worden opgenomen, dat het de in het slot van 6.1 genoemde doeleinden bereikbaar maakt. Het kent namelijk niet alleen een begin, maar ook van stonde af een einde. In deze passage bepalen we ons tot het begin, te weten het verschaffen van een toereikende inkomensgarantie aan de zittende ondernemers en het tot een adequaat peil reduceren van het produktievolume ter vervanging van de tot dumpingpraktijken leidende stijging die ook inherent is aan het nu herziene EG-systeem. Het einde komt aan de orde in 6.4 wat de landbouw betreft en in 6.5 uit het oogpunt van landschapsbelangen in landbouwgebieden.

Allereerst nu de vraag tot welk niveau de telersprijzen in de EG moeten worden verlaagd. Dit niveau moet worden afgestemd op het prijspeil dat zich op de wereldmarkt zou voordoen ingeval deze niet langer zou worden vertroebeld door overbescherming van nationale markten en marktblokken. Het definitief bepalen van dit niveau vergt nader onderzoek. In afwachting daarvan ware het huidige EG-niveau der telersprijzen te verlagen met 20%, d.i. ongeveer met tweederde van het nu bestaande verschil tussen de prijzen op de „thuismarkt” en de overeenkomstige wereldmarktprijzen. Tegelijkertijd zal het vigerende interventiesysteem moeten worden ontdaan van zijn feilen en wel volgens het recept dat elders²²⁾ is beschreven; het zal met name de prijsverhoudingen van de wereldmarkt onvertekend moeten laten doorwerken op de thuismarkt en voorts de prijsmarges voor de herziening van de importheffingen aanzienlijk moeten vergroten.

Door het nieuwe prijspeil van de EG, zo nodig herzien op basis van nader onderzoek als eerder bedoeld, wordt bereikt dat de landbouw zich op den duur volledig moet richten naar zijn comparatieve voordelen t.o.v. derde landen. Het impliceert echter van meet af een vermindering van de overlast die de EG tot nu toe de wereldhandel heeft aangedaan, want de daling der telersprijzen induceert een daling van het produktievolume. In dit verband zij gewezen op wat elders²²⁾ zo terecht naar voren werd gebracht over het verschil tussen Ne-

derland en Denemarken uit het oogpunt der ontwikkelingen van telersprijzen en produktievolume. In 1960/61, 1964/65 en 1968/69 bedroegen de Nederlandse telersprijzen achtereenvolgens 118%, 131% en 148% van de Deense. Het produktievolume van de Deense landbouw was over 1967/69 echter niet 24% hoger dan in 1960/64 zoals het Nederlandse, doch slechts 2%. Een verschil in telersprijzen heeft dus wel degelijk effect en al op korte termijn. Dat dit effect geen gevaar oplevert voor de voedselvoorziening, zal in 6.4 nog worden toegelicht.

Uit de aard der zaak leiden lagere telersprijzen tot een lager inkomen voor de landbouw voor zover dit door deze prijzen wordt bepaald. Per lidstaat kan nauwkeurig genoeg worden vastgesteld welke inkomensdaling de landbouw als sector ondergaat in het oogstjaar waarin de lagere telersprijzen voor het eerst van toepassing zijn, vergeleken met wat er zou zijn verkregen bij handhaving van het voorgaande prijsniveau. Dit bedrag zal de landbouwsector moeten ontvangen door middel van het toeslagstelsel om tot quitte-stand te komen met de voorheen bestaande gang van zaken.

Voor de vraag, welke problemen zich voordoen bij het bepalen van de verdeelsleutel voor het omslaan van het totale toeslagbedrag per land over de afzonderlijke bedrijven, zij verwezen naar wat eerder is gepubliceerd³⁰⁾. Wil men perfectie, dan ware de verdeelsleutel per bedrijf af te stemmen op het voorheen gebruikelijke teeltplan van het bedrijf zelf (excl. tuinbouwgewassen, maar incl. melkveebezetting), alsmede op gebiedsramingen inzake het genormaliseerde compensatiebedrag per ha voor elk marktbaar gewas afzonderlijk en per melkkoef wat de sector weide- en voederbouw betreft. Aan het berekenen van deze tot hectare-toeslagen te herleiden verdeelsleutels is veel werk verbonden, maar het overgrote deel behoeft maar één keer te worden verricht. De toeslag per bedrijf dient namelijk niet afhankelijk te zijn van latere wijzigingen aangaande het grondgebruik bij gelijkblijvend bedrijfsareaal. Verkleining van het bedrijfsareaal moet leiden tot een navenante verlaging van de toeslag voor het verkleinde bedrijf. Areaalvergroting zou echter alleen onder nader te bepalen voorwaarden recht moeten geven op een additionele toeslag. Het stelsel kan in gang worden gezet met het betalen van voorlopige uitkeringen. Voor de definitieve regeling en voor het behandelen van eventuele reclames is er dan alle tijd.

De gelden voor het uitkeren van de areaaltoeslagen kunnen op eenvoudige wijze ter beschikking komen. Het verlagen van telersprijzen zal niet gepaard moeten gaan met verlaging van consumentprijzen voor levensmiddelen. De BTW moet daartoe worden verhoogd en wel zodanig, dat de verlaging der telersprijzen wordt gecompenseerd. De consument profiteert daarbij dus niet direct van deze verlaging, wel echter zodra het toeslagstelsel overbodig wordt. De BTW-verhoging kan dan ook gevoeglijk wat groter zijn dan die welke precies compensatie zou bieden. Ook kan de verhoging best worden toegepast op produkten buiten de reeks der compensatie behoevende levensmiddelen. Dit vooral voor zover nodig om de landbouw te laten delen in de elders optredende stijging van het reële hoofdelijke inkomen.

De aldus per lidstaat te verkrijgen compensatiebedragen kloppen wel met het verbruik, maar niet met de produktie per lidstaat. Er is derhalve een herverdeling nodig om ieder het zijne te kunnen geven. Een dankbaar onderwerp voor onderlinge touwtrekkerij dan wel voor het beoefenen van gemeenschapszin.

Wat het verdelingssysteem der toeslagen betreft, ten-

slotte nog dit. Het tot nu toe gevolgde beleid komt neer op het bevoordelen van ondernemers die uit het oogpunt van fysiek produktiemilieu, bedrijfsareaal en/of bekwaamheid in een gunstige positie verkeren. Het toeslagstelsel heeft in dit opzicht het voordeel, dat het kan worden gegoten in een vorm die naar het directe inkomenseffect relatief in het voordeel werkt van de tot nu toe minder gezegende voetgroep. De topgroep kan daarbij toch voldoende worden bedeed doordat het toeslagstelsel voor hen betere voorwaarden schept inzake bedrijfsvergroting. De toeslag zal namelijk slechts onvoorwaardelijk moeten worden toegekend aan de zittende ondernemers tot dezen de leeftijd van 65 jaar bereiken en slechts voorwaardelijk aan opvolgers. Overigens ware de toeslag te beperken tot een maximumbedrag per bedrijf dat bereikt wordt bij een bedrijfsareaal van bijv. 50 ha. Hiermee zijn we beland bij de vraag hoe het toeslagstelsel tot een einde kan komen en slagen.

6.4 Het paritair kunnen delen in welvaart/welzijn laat uiteraard geen eenzijdigheid toe. Om te kunnen gelden als een voorwaarde waaraan het landbouwbeleid — en dus de gemeenschap — moet voldoen ter wille van de landbouwers, moet het tevens een voorwaarde zijn waaraan elk lid van het agrarische gilde zijn individuele beleid toetst en kan toetsen zowel ter wille van het algemene belang als van de toekomstige landbouwersgeneratie. Welnu, het toeslagstelsel maakt het mogelijk dat aan deze tweezijdige voorwaarde wordt voldaan. Het schept ruimte in tijd, alsmede flexibiliteit en toetsingsmogelijkheden, nodig om de gewenste structuurwijzigingen naar tempo, inhoud en maatschappelijke kosten harmonisch af te stemmen op het regionale verloop van de werkgelegenheid buiten de landbouw, op het bereiken van reële kostprijsverlaging in privaat- en in sociaal-economische zin, alsook op het beveiligen van andere gemeenschapsbelangen die in enigerlei vorm met landbouw en landschap zijn verbonden.

Zoals aangegeven in 6.3 dienen alleen toeslagen te worden verstrekt aan alle zittende ondernemers op de vermelde wijze. Zodra er sprake is van wijzigingen in het bedrijfsareaal of van bedrijfsopvolging gelden additionele voorwaarden, noodzakelijk om te verhinderen dat bedrijven worden voortgezet, of nieuw gevormd, die ondermaats zijn te achten in sociaal-economische zin. Het toeslagstelsel impliceert dus dat het individuele beleid inderdaad getoetst kan en zal worden aan het gemeenschapsbelang. Het bedrag dat daarbij op het spel zal staan, is voldoende belangrijk om effectief als toets te kunnen fungeren. Het stelsel heeft derhalve tot gevolg dat dergelijke ondermaatse bedrijven op een gepast tijdstip verdwijnen en neemt daarmee een oorzaak van sociale spanningen weg.

Het toeslagstelsel voorkomt voorts geforceerde onzijdige beslissingen aangaande het grondgebruik die inherent zijn aan het tot nu toe gevoerde landbouwbeleid, inclusief de nieuwe en vernieuwde maatregelen voor het subsidiëren van bedrijfssluiting en voor het stimuleren van bedrijfsontwikkelingen, het instituut van een „grondbank” daaronder begrepen²⁴⁾. Het is allerm minst een open vraag¹⁵⁾ of met het toekennen van een premie op bedrijfssluiting veel zal kunnen worden bereikt. Het is wél veel, maar niet veel goeds. Dergelijke premies impliceren immers niet dat er een bevredigend inkomen ontstaat voor de wijker. Bovendien gaat het om sluiting van juist die ondernemingen die in sociaal-economische zin uitermate goedkoop produceren, want de alternatieve waarde van arbeid en inspan is in deze gevallen bijzonder laag.

Sluiting dwingt voorts tot onzijdige beslissingen aangaande het gebruik van de vrijkomende grond en derhalve tot te hoge maatschappelijke kosten, want het staat vast dat het inzicht in wat er uit het oogpunt van de lange termijn moet worden gedaan nog lang niet tot klaarheid is gekomen. Het toeslagstelsel laat juist het tegengestelde toe, want het zal door adequaat gedoseerde toeslagen de betrokken ondernemers stimuleren hun tijd op het eigen vertrouwd bedrijf uit te dienen tot wat bij leven en welzijn de normale leeftijd is voor abdicatie. Ook hiermee draagt het bij tot vermindering van sociale spanningen. Bovendien schept het tijd voor nadere bezinning op wat er op langer zicht moet worden gedaan.

Wat dit laatste betreft: het „haastige spoed is zelden goed” geldt ook voor de subsidies die bedrijfsontwikkelingen moeten stimuleren volgens de herziene Mansholt-plannen. Deze zijn al evenmin toereikend doordacht. Elders¹⁵⁾ is in dit verband terecht gesteld: „... men doktert liever verder aan het probleem met verdere verdovende middelen (rentesubsidies), dan met een adequate operatie in het werkelijk zieke orgaan, d.w.z. de slecht functionerende grondmarkt... (en)... gaat rustig verder met „economische milieuverontreiniging’...”. Hieraan behoeft niet meer te worden toegevoegd, dan dat ook het instituut van een grondbank in het hier bedoelde soort pep-pil-verdoving resulteert. De landbouw is hoognodig toe aan een ontwenningsskuur. Het toeslagstelsel werkt in dit opzicht probaat.

In de vorige alinea is de grondmarkt het werkelijk zieke orgaan genoemd. Over het ongunstige effect van het landbouwbeleid op dit orgaan is al veel geschreven^{22, 33)}. Het gaat daarbij primair om te hoge grondprijzen als direct gevolg van de prijspolitiek voor landbouwproducten¹⁵⁾. Hier komt met name voor Nederland nog bij, dat de tijdpacht als instituut is verlamd (zie 5.4). Vergroting van het bedrijfsareaal moet derhalve plaatsvinden op basis van koop door de gebruiker. Het ligt voor de hand, dat dit financieringsproblemen doet ontstaan. Te meer, omdat de rentevoet tot een hoog niveau is gestegen, mede als gevolg van de inflatie. Het gaat om klemmende moeilijkheden, want de landbouw staat voor een zeer ingrijpende wijziging van het areaalgroottepatroon. Er is behoefte aan een nieuw patroon zoals vermeld in 4.3, dat een flexibel grondgebruik toelaat waarbij de bewerkingscapaciteit per man verder kan stijgen zonder te vervallen in nieuwe kostbare veranderingen aan grond en gebouwen. De grondbank en de rentesubsidies, hoewel speciaal ontworpen voor het stimuleren van de bedrijfsontwikkeling, zijn niet in staat een zodanige flexibiliteit te induceren op een wijze die uit het oogpunt van de maatschappelijke kosten aan de te stellen eisen voldoet. Voor een nadere motivering zij verwezen naar de bijlage (zie blz. 21 e.v.).

Het toeslagstelsel leidt tot een werkelijke sanering van het zieke orgaan, tot een adequaat pachtbeleid en tot het oplossen van de financieringsmoeilijkheden. Details hierover zijn eveneens in de zojuist genoemde bijlage te vinden; in deze passage bepalen we ons tot een korte opsomming van de voornaamste punten. De sanering van de grondmarkt wordt ingeleid door een daling van de prijzen voor grond met agrarische bestemming. Het toeslagstelsel gaat immers samen met een verlaging van de telersprijzen en dus met een daling van het saldo per ha van de verschillende producten dat dient als belo-

³³⁾ J. de Hoogh, *De economische betekenis van landbouwgrond*, Rede VU, Amsterdam, 1971.

ning voor factoren, zoals grond, die per bedrijf normaliter gelimiteerd zijn. Voorts wordt de vraag naar cultuurgrond verminderd, want het toeslagstelsel reguleert het aantal bedrijven en de ontwikkeling van het areaal per bedrijf. Vervolgens heeft het tot gevolg dat de landbouw weer tot een redelijk aantrekkelijk beleggingsobject wordt voor personen, wel in de landbouw geïnteresseerd, maar niet om zelf grondgebruiker te zijn. Het toeslagstelsel wordt immers opgezet om te eindigen met ondernemingen, die voor grond en gebouwen, alsook voor de herstructureeringskosten een pachtbedrag kunnen opbrengen dat toereikend is om beleggersvermogen aan te trekken. De ondernemers kunnen derhalve volstaan met zich gebruiksrechten te verschaffen voor de duur van een normale carrière.

De financiering van het volledige grond- en gebouwenkapitaal, met inbegrip van de herstructureeringskosten, wordt een taak van eigenaar-verpachters. Daarmee levert het toeslagstelsel een toereikende basis voor de noodzakelijke sanering van het pachtbeleid. Dit moet worden afgestemd op boerderijenschappen (c.q. tuinderijenschappen), elk voor zich als verpachter fungerend voor een zeker collectief van beleggers, waartoe overigens desgewenst ook grondgebruikers kunnen behoren. Dergelijke boerderijenschappen kunnen tot stand komen door een aantal nu bestaande kleine bedrijven overeenkomstig het tempo van opheffing geleidelijk samen te voegen tot eenheden als vermeld in 4.3, ter verpachting als eenmansbedrijven en wel naar gelang het aantal mensen dat er volledig emplot kan vinden. De taak van de overheid kan hierbij beperkt blijven tot het scheppen van een kader waarbinnen de structuurwijzigingen zich kunnen voltrekken en tot het formuleren van de voorwaarden waaraan moet worden voldaan uit bepaalde oogpunten, o.a. landschappelijke. Dit brengt ons bij het laatste onderdeel van deze paragraaf.

6.5 Het moge waar zijn, dat het toeslagstelsel zowel een begin kent als een einde. Voorts, dat het bij toereikende inkomensgarantie voor de landbouw tenslotte leidt tot ondernemingen die geen toeslag vergen om rendabel te zijn bij een regime van telersprijzen hetwelk past bij het peil van een gesaneerde wereldmarkt. De vraag blijft natuurlijk wat er na afloop van het toeslagstelsel regionaal resteert aan landbouw en aan landschap. Dit punt mag hier niet braak blijven, ook al kan het slechts tot een soort voorvrucht worden bewerkt. Deze dient dan te verduidelijken dat er ruim tijd nodig is om toereikend tot klaarheid te brengen wat er precies moet worden gedaan, het hoe, wanneer en door wie daarin begrepen.

Uit het oogpunt van regionale verdeling bestaan er per land grote verschillen in fysieke produktie-omstandigheden en in het sociaal en economisch patroon van de voortbrenging. De westerse wereld toont in dit opzicht een veel groter verschil binnen elk land dan tussen de landsgemiddelden onderling. Deze omstandigheid mag niet worden vergeten. Het behoeft geen betoog, dat de totale maat van het aanbod aan landbouwprodukten niet wordt volgemaakt door produktiegebieden die er het allergunstigst voor staan, maar juist door streken waar de landbouw zich in enigerlei vorm nog net weet te handhaven. Dit heeft uiteraard belangrijke consequenties. Gebieden hier of daar in partnerlanden van de EG, gekenmerkt door natte en weinig tredvaste veengrond, dan wel door een grond die droogtegevoelig is, of dun van bouwvoor, doorzaaid met stenen, steil hellend en/of hoog boven het zeeniveau liggend, moeten niet worden

beoordeeld naar wat mogelijk is in de topgroep, niet met het dorado van Nieuw-Zeeland en evenmin met de „Cornbelt” van de Verenigde Staten, maar gewoon op basis van gebieden die ook tot de voetgroep behoren.

Het gaat uit de aard der zaak om problemen van „interregional competition”, zowel binnen de EG als in mondiaal verband. Een moeilijk probleemgebied, weliswaar veelbesproken, maar nog ontoereikend doordacht uit het oogpunt van concrete gevolgtrekkingen. Hoewel ongegrond, geeft het aanleiding tot een merkwaardig soort minderwaardigheidscomplex met bijbehorend weermechisme. Ook in dit opzicht lijdt de mens blijkbaar liever het lijden dat hij vreest, et cetera, dan de moeite die hem inzicht kan verschaffen hoe lijden te voorkomen. Met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid resulteert ontoereikend inzicht in de werkelijke stand der concurrentieverhoudingen in het overschatten van het ene en het onderschatten van het andere, wat ook het een en het ander moge zijn. Aldus volgt, bedriegelijkerwijze legaal schijnend, het botvieren van het minderwaardigheidsverweer. Het is alleszins lonend hierop tijdig en bij voortduring bedacht te zijn bij het bepalen van het doen en laten aangaande herstructurering van de landbouw en conservering van het landschap.

Er doemen vele vragen op die zich niet zo maar laten beantwoorden. We moeten volstaan met een korte typering en afzien van een nadere motivering. Allereerst is het de vraag of er wel noemenswaardig grond uit cultuur zal gaan ingeval de landbouw een bewegingsvrijheid wordt gelaten die het landschap veilig stelt. Men vergete niet dat de landbouw tot nu toe werd geprest tot intensivering. Het kan ook omgekeerd. Zijn er geen vormen van veehouderij die veel grond vergen per man en per bedrijf, neerkomend op een lage veebezetting per hectare? Biedt wat dit betreft met name rundveeteelt op basis van vleesrassen en gericht op het leveren van jongvee dat elders tot slachtrijpheid wordt gebracht geen goede perspectieven? Zijn er in velerlei gebieden geen aantrekkelijke kansen om landbouw te gaan bedrijven in combinatie met bosbouw uit het oogpunt van houtproduktie, zonder aangewezen te zijn op recreatiemotieven om eraan te beginnen? Wordt het gevaar van een veroudering van de ondernemers niet schromelijk overschat, gelet op de grote daling die het aantal ondernemingen in de loop van de tijd moet ondergaan? Zal er wat deze ondernemers betreft geen selectie volgen die resulteert in een hoger niveau van ondernemerskwaliteit en derhalve in een verhoging van het produktievolume bij overigens gelijke telersprijzen? Valt niet te verwachten dat specialisatie en differentiatie zich — ook in de op melkproduktie gerichte rundveehouderij — zullen doorzetten, eveneens tot verhoging leidend — ceteris paribus — van de technische produktiviteit per eenheid grond en per dier? Zal de vernieuwde landbouw qua produktievolume niet gekenmerkt kunnen blijven door een hoge graad van zelfvoorziening?

Kortom, een veelheid van vragen die teveel omvatten om zich op korte termijn afdoende te laten beantwoorden. Vragen tevens, die te belangrijk zijn om ondoordacht buiten beschouwing te blijven bij het stimuleren dan wel terugdraaien van structuurwijzigingen ten behoeve van de landbouw of ter bescherming van het landschap. Een zeer globale overdenking is immers reeds voldoende om te concluderen dat het alleszins loont, tijd vrij te maken voor nader onderzoek. Onderzoek overigens, dat de vorm zal moeten krijgen van een samenwerkingsproject der daartoe geschikte instituten van de respectieve landen. Het EG-net van landbouwboekhoudin-

gen moge van belang zijn om het heden te beschrijven, belangrijker is het de aandacht toe te spitsen op feiten die regionaal bezien de ruimte opspannen waarin zich de toekomstige landbouw kan ontplooiën in harmonie met wat zich aandient als landschapsbelangen. Het toeslagstelsel maakt het mogelijk de drang tot vernieuwing voorshands drastisch in te tomen en de voor verdieping van inzicht benodigde tijd vrij te maken. Dit op een wijze die maatschappelijk bezien zowel betaalbaar is als zich betaald zal weten te maken.

Tot slot nog iets over landschapsbelangen en planning van grondgebruik — dat in Nederland de opmerkelijke aanduiding landinrichting kreeg — in verband met de werkrichting der hierbij betrokken rijksdiensten. Er bestaat kennelijk een principieel verschil in opvatting tussen de planologische dienst en die welke onder het Ministerie van Landbouw ressorteert, waarbij laatstbedoelde steun geniet van Landbouwschap en landbouworganisaties³⁴). Ook hier speelt een spel van overschatten en onderschatten, resulterend in een dadendrang die de denkdrang verre overtreft en aldus veel te denken geeft. De planologen pleiten — terecht — voor gedachtenbepaling ter zake van een nationaal landbouwplan. Het kamp van cultuurtechnici en landbouworganisatieleiders wil — al evenzeer terecht — niet weten van het vastleggen van ruimtelijke claims voor landbouw nu en betwijfelt of een nationaal structuurplan wel mogelijk en wenselijk is.

De planologen zien generlei moeilijkheid. Uit hun schetsplan blijkt dat Nederland „pièce de résistance” zou moeten worden van wat eerder³⁰) is genoemd een akker- en weidebouwmuseum van Sicilië tot Sylt, maar dat door de overgang van Zes tot Tien aan uitbreiding toe is en wel via Kaap Clear tot de Noordkaap. Het is wel de gemakkelijkste weg om de landbouw geheel aan banden te leggen, voor meer dan de helft van ons land, in wat genoemd wordt park- en watersportgebieden, alsmede bos- en coulissenlandschappen van regionale en nationale betekenis. De vraag is echter of het werkelijk onmogelijk is in deze gebieden te komen tot een toereikende vergroting van het grondgebruik per man op een wijze die weerbare ondernemingen doet ontstaan en tevens het landschap aantrekkelijk laat in visuele zin en in staat zijn recreatieve functies toereikend te vervullen. Tekenen is noodzakelijk, maar er zal toch ook voldoende aandacht moeten zijn voor rekenen, zich daarbij niet beperkend tot wat er nu aan landbouw is, maar zich

richtend op wat er aan landbouw kan ontstaan.

Het andere kamp speelt „sans atout” en wel op een wat uitzonderlijke wijze: al spelend overgaand op schoppen troef als er gegraven moet worden, dan wel op een andere kleur — klaveren, ruiten of harten — al naar het gaat om slagen te winnen via landbouw, recreatie en landschap. „. . . De begeleiding van de snelle ontwikkeling van het platteland door middel van moderne ruilverkavelingen (sic) is ook van steeds duidelijker betekenis voor de instandhouding van een zo gevarieerd mogelijk niveau. De toenemende arbeidskosten in de landbouw leiden namelijk zonder begeleiding tot een verwaarlozing en afbraak van elementen, die hun vroegere functies voor het agrarische bedrijf verloren hebben, zoals houtwallen, heggen, sloten, greppels, e.d. Veiligstelling van natuurgebieden, de reconstructie en versterking van het landschap en voorzieningen ten behoeve van de recreatie en het plattelandverkeer zijn nodig om het platteland optimaal zijn functies te doen vervullen . . .”²⁴). Over de vraag hoe dit optimum wordt bepaald, over een motivering of er al dan niet in bepaalde gebieden een vernieuwde landbouw kan ontstaan die in staat is zichzelf te bedruipen zonder schade te berokkenen aan landschapsbelangen, wordt veelzeggend gezwegen.

Welgeschat belopen de uitgaven die in de naoorlogse periode zijn besteed aan cultuurtechnische werken en diensten meer dan de respectabele som van 5 miljard gulden, gemeten in de koopkracht van nu. Het is buiten kijf dat er veel werk is verzet, maar evenzeer dat er bijzonder weinig is bereikt aan blijvend gunstig resultaat. Het is hoog tijd de uitvoering van dit soort werk te velde te stoppen tot het gangbare landbouwbeleid is vervangen door een beleid met creatieve inslag, tot de nu bestaande maximale overspanning van de landbouw in toereikende mate ontspannen raakt. Stoppen te velde, beginnen met denkwerk aangaande een opzet die wel perspectieven biedt op lange termijn, die niet eerst een plekje hier en dan eentje daar schoonpoetst — aldus sommige gebieden boven andere een voorrang gevend in tijd van zo'n twintig jaar —, die zich laat uitvoeren door de plaatselijke bevolking en daarmee bijdraagt tot het oplossen van het werkgelegenheidsprobleem in de overwegend agrarische gebieden. De bemanning van de rijksdiensten is aanwezig, de nodige tijd en armslag kan worden vrijgemaakt. Dit alles dank zij het nu wel voldoende geprezen toeslagstelsel.

7.0 Samenvatting

7.1 De landbouw, qua potentieel snel op weg naar zijn maximale ontplooiing, verkeert al geruime tijd in grote structurele moeilijkheden. Het gaat om een bedrijfstak die in de westerse wereld vrijwel uitsluitend persoonlijke ondernemingen omvat. Gelet op de moeilijkheden is nagegaan of het gerechtvaardigd is ernstig te twijfelen aan de potentiële concurrentiekracht van de persoonlijke ten opzichte van andere ondernemingsvormen, dan wel of het landbouwbeleid te kort schiet met betrekking tot de mogelijkheden die het de landbouw biedt om de moeilijkheden te boven te komen.

7.2 De concurrentiekracht van de persoonlijke ondernemingsvorm werd toereikend bevonden, zij het

³⁴) F. C. Prillewitz, Veranderend bodemgebruik, *Landbouwkundig Tijdschrift*, 83, 11, 1971.

F. C. Prillewitz, Over de kwaliteit en kwantiteit van ons toekomstig agrarisch areaal, *Cultuurtechnisch Tijdschrift*, 11, 6, 1972.

F. Ph. Groeneveld, Nederland moet zich bezinnen op zijn grondgebruik, *NRC*, 17 juni 1972, blz. 7.

onder voorbehoud van bepaalde voorwaarden, te weten een adequaat landbouwbeleid in het algemeen en pachtbeleid in het bijzonder. Het eenmansbedrijf bleek te moeten worden beschouwd als de meest geschikte ondernemingsvariant voor de toekomstige landbouw, zowel produktietechnisch als sociaal, economisch en politiek.

7.3 De analyse van het gangbare landbouwbeleid, het gemeenschappelijke zowel als het nationale, resulteerde in de conclusie dat het de landbouw in een toestand heeft gebracht van een maximale overspanning. Het beleid schiet ernstig te kort naar zijn effect op niveau en verdeling van het agrarische inkomen, ondanks zeer hoge telersprijzen. Het resulteert in een te grote stijging van het produktievolume, verslechtert het internationale handelsverkeer door dumpingpraktijken, belet voorts de importhandel zich te richten naar de prijsverhoudingen op de wereldmarkt. Het nationale beleid draagt bij tot verdere overspanning door een ondoelmatig pachtbeleid en door tot verstarring en tot overinvesteringen leidende ruilverkavelingsprojecten.

7.4 Een hernieuwde beschouwing van het toeslagstelsel bevestigde dat het uiterst simpel is de fundamentele zwakte van het gangbare beleid om te bouwen tot een creatief beleid en dit te doen uitmonden in: openheid voor handel met derde landen; ondanks lagere telersprijzen toch toereikende inkomensgarantie voor de landbouw naar niveau en naar verdeling; voorkomen dat de ontwikkeling van de landbouw gevaar blijft lopen door een teveel aan continuatie bij generatiewisseling; harmonische afstemming naar tempo, inhoud en maatschappelijke kosten van structuurwijzigingen op regionale werkgelegenheidsontwikkelingen; reële verlaging der kostprijzen in sociaal- en in privaat-economische zin; toereikende beveiliging van de voedselvoorziening, alsook van

de visuele en anderszins recreatieve functie van het landschap; en, bovenal, ruimte in tijd gemeten om tot klaarheid te brengen wat er in het belang van landbouw en landschap precies moet worden gedaan. Punten overigens, die niet tot hun recht kunnen komen bij doorvoering van de kortgeleden operationeel geworden herziene Mansholt-plannen.

7.5 Het is bijzonder merkwaardig dat de landbouw, bij alle gekrakeel over overheidstaken, vrijwel niet op de tocht staat der politieke stromingen, DS'70 ten spijt. Dat de landbouw de politici tot dusverre niet heeft kunnen inspireren tot fundamentele en politiek creatieve oordeelsvorming, ondanks de in tal en last groeiende agrarische problemen, doet denken aan smakeloos geworden zout. Het landbouwbeleid is onlangs op een gerenommeerde kathedra failliet genoemd als gevolg van een te enge benadering der landbouwproblemen door landbouweconomen die zichzelf — zo doende — buiten het spel plaatsen. Dit zal geen uitspraak zijn, die ex cathedra is bedoeld. Dat kan ook moeilijk, want wat ligt meer voor de hand dan de oorzaak te zoeken bij de bron van het beleid: bij politici die de politiekmakende gemeente vormen en bang schijnen zich te branden aan het bekende koude water. Het valt toch moeilijk vol te houden, dat het politicus zijn per definitie moet neerkomen op het lijdzaam volgen van wat er aan meningen leeft bij de lijdend voorwerp zijnde burgers. Wél: het mede in staat en bereid zijn tot begrip van en voor datgene wat o.a. de wetenschap aan argumenten vermag te bieden, alsmede voor vertaling hiervan bij het traceren en plaveien van beleidswegen die uitweg bieden uit wat zich als lijden doet gevoelen. Hoe dit overigens ook zij, „... lieflijk zijn op de bergen de voeten desgenen die... goede boodschap brengt van het goede...”.

Bijlage

B.0 Grondbank versus boerderij- en tuinderijenschappen

B.1 De landbouw staat voor een zeer ingrijpende structuurwijziging. Er moet een nieuw bedrijfsgroottepatroon komen om de landbouw opnieuw flexibiliteit te verschaffen. Flexibiliteit, die de landbouw in staat moet stellen desgewenst een voortgaande stijging te realiseren van de bewerkingscapaciteit per man zonder nogmaals kostbare veranderingen te vergen uit het oogpunt van de cultuurgrond en de erven met de bijbehorende opstallen.

Een grondbank remt het tot stand komen van een zodanige flexibiliteit, aangezien het initiatief voor het realiseren van de structuurwijziging daarbij moet komen van de kant der grondgebruikers. De noodzakelijke souplesse kan wél ontstaan door het formeren van wat is aan te duiden als „boerderij- en tuinderijenschappen”, elk voor zich een blok bedrijven omvattend zoals in 4.3 is

geschetst (zie figuren 3 en 4) en fungerend als verpachter voor een collectief van belegger-eigenaars, daarbij elke bedrijfseenheid afzonderlijk verpachtend op basis van tijdpacht met een maximale looptijd die overeenkomt met de duur van een normale ondernemerscarrière.

B.2 Een grondbank volgens de versie-Horring³⁵⁾ zou aan een grondgebruiker desgewenst een altijddurend krediet verlenen voor het financieren van de door hem te exploiteren grond op basis van eigendomsover-

³⁵⁾ J. Horring, Ontwerp van een echte grondbank, *ESB*, no. 2790, 1971.

dracht van de grond aan de bank en toekenning aan de grondgebruiker (= kredietnemer) van een altijddurend recht van erfpacht en recht van opstal tegen een waarde-vaste canon, te weten 3% van de overdrachtprijs. Deze prijs (= het krediet) zou 75% bedragen van de prijs van pachtvrije landbouwgrond.

Het voorgaande impliceert, dat de grondgebruiker in dit geval met andere middelen dan die van de groundbank een vermogensbehoefte moet dekken die bestaat uit:

- 1e. het volledige pachterskapitaal;
- 2e. het volledige gebouwenkapitaal;
- 3e. $\frac{1}{4}$ van het totale vermogensbeslag van de factor grond (incl. erven).

B. 3 Wat nu als „Grondbank” bij wijze van proef operationeel is geworden²⁴⁾, is in feite geen bank die krediet verstrekt, maar een overheidsinstelling (Stichting Beheer Landbouwgronden) die landbouwgrond koopt met het doel het gekochte vervolgens in erfpacht aan grondgebruikers ter beschikking te stellen³⁵⁾. Eigendom en beheer van het verpachte gaan daarbij over aan de Dienst der Domeinen. De grond wordt uitgegeven in erfpacht met een looptijd van 26 jaar, waarbij de grondgebruiker *geen* recht van opstal verkrijgt, tegen een canon die $3\frac{1}{2}\%$ bedraagt van de verwervingsprijs en na 13 jaar wordt aangepast op basis van de geconstateerde wijzigingen in de prijs van cultuurgrond in het betrokken landbouwgebied. De desbetreffende regeling geldt slechts voor ondernemers die aan bepaalde voorwaarden voldoen, o.a. hetzij reeds 30 ha exploiteren als weidebedrijf, hetzij 50 ha als akkerbouwbedrijf. Verlenging zal in principe alleen mogelijk zijn indien het bedrijf en de ondernemer ten tijde van de verlening opnieuw voldoen aan de dan geldende normen voor toetreding tot de „Grondbank”.

Deze subtiele aanzet tot een liberale nationalisatie van het areaal landbouwgrond impliceert, dat de grondgebruiker minimaal nog een vermogensbehoefte moet dekken ter grootte van:

- 1e. het volledige pachterskapitaal;
- 2e. het volledige gebouwenkapitaal;
- 3e. het volledige vermogensbeslag der bij opstallen behorende erven.

B. 4 Het ligt voor de hand, dat de grondgebruikers het totaal benodigde vermogen zullen moeten afstemmen op het eigen vermogen dat zij in de uitgangssituatie bezitten. Dit impliceert dat de door middel van een groundbank te realiseren structuurwijzigingen naar aard en omvang een functie moeten zijn van de vermogenspositie der aanstaande erfpachters. De gegevens over de financiële positie van landbouwbedrijven⁷⁾ wettigen de veronderstelling dat de desbetreffende basis ontoereikend is voor het bewerkstelligen van structuurwijzigingen die ver genoeg gaan om zonder verdere kostbare veranderingen aan grond en gebouwen een voortgaande stijging van de bewerkingscapaciteit mogelijk te maken.

B. 5 De voorwaarden voor grondgebruik in het kader van een groundbank volgens de versie-Horring houden terecht in, dat het in grond belegde vermogen een beloning ontvangt die toereikend is om beleggersvermogen naar de landbouw te laten vloeien naar rato van wat deze nodig heeft. Voor de nu operationeel geworden „Grondbank” van de overheid geldt dit niet, aangezien de erfpachtscanon slechts eens per 13 jaar wordt herzien. Deze versie impliceert een onnodige vermogensoverdracht uit overheidsmiddelen aan de grondgebruik-

kers. Dit te meer, als ook nog over de in B. 3 als 2e genoemde vermogensbehoefte rentesubsidie wordt verschaft.

B. 6 De grondgebruiker dient boven de verschuldigde erfpachtscanon voor de door hem zelf te financieren vermogensposten uiteraard een beloning te realiseren die hem in staat stelt zijn verplichtingen inzake rentebetalingen voor vreemd vermogen na te komen, voor eigen vermogen een rendement te maken dat is afgestemd op wat hij moet derven door het niet buiten het eigen bedrijf te kunnen beleggen en tenslotte zich een inkomen te verwerven dat toereikend is voor het voldoen van de verschuldigde aflossingen op vreemd vermogen.

Als deze situatie wordt aanvaard in het kader van een groundbank, valt niet in te zien waarom een toereikende beloning voor de factor grond niet aanvaardbaar zou zijn in het geval van tijdpacht. De groundbankdiscussies zouden in dit verband in ieder geval het gunstige effect kunnen en moeten opleveren dat de pachtnormen voldoende worden verhoogd om de pacht weer normaal te laten functioneren³⁵⁾. Daartoe zou overigens ook het huidige continuatierecht moeten worden beperkt tot de zittende pachter²¹⁾.

Het weer normaal gaan functioneren van de pacht heeft het grote voordeel, dat het realiseren van de structuurwijzigingen een taak kan worden van de eigenaren van grond en gebouwen. In dit geval kan een grondgebruiker volstaan met het financieren van het pachterskapitaal, want er kan een volledige scheiding tot stand komen tussen het recht van eigendom en het recht van gebruik door middel van de pacht. De financiering van het volledige grond- en gebouwenkapitaal, met inbegrip van de herstructureringskosten, moet daarbij door de verpachter worden verzorgd.

B. 7 Om voldoende vermogen beschikbaar te krijgen voor het financieren van grond en gebouwen, alsmede de kosten van herstructurering, moet niet slechts de voorwaarde vervuld zijn dat er voor de belegger een voldoende rendement mag worden verwacht. Een tweede voorwaarde is dat de landbouw als beleggingsobject ook bereikbaar blijft voor kleine beleggers, ondanks het door de structuurwijziging sterk toenemende vermogensbeslag van een complex grond en bijbehorende opstallen. Deze laatste voorwaarde is te vervullen door boerderij-schappen (c.q. tuinderij-schappen) te formeren. Een boerderij-schap is hier bedoeld als een instelling die als verpachter fungeert voor een zeker collectief van beleggers (waartoe overigens ook grondgebruikers kunnen behoren). Daartoe zou het juridische eigendomsrecht moeten worden overgedragen aan een zodanig schap, terwijl de beleggers de economische eigendom blijven genieten. De juridische vormgeving ware in de te vernieuwen pachtwet nader te concretiseren.

B. 8 Door het toeslagstelsel te maken tot een basis-element van het landbouwbeleid wordt het mogelijk dergelijke boerderij-schappen te laten ontstaan overeenkomstig het tempo van opheffing van de te klein geworden bedrijven, met als tussenfase het exploiteren van vrijkomende bedrijven in de vorm van een neven-kavel zonder hierbij wijzigingen aan grond en gebouwen tot stand te brengen. Het toeslagstelsel induceert een daling van de prijs voor grond met een agrarische bestemming, want het gaat gepaard met een verlaging der telersprijzen en dus met een daling van het saldo dat per ha grond vrijkomt ter beloning van de produktiefactoren die norma-

liter per bedrijf gelimiteerd zijn, cultuurgrond daaronder begrepen. Het dalen van de indirecte opbrengstwaarde van grond moet zijn weerslag vinden in een daling van de directe opbrengstwaarde, d.i. de marktprijs van gebruiksrechten aangaande grond met agrarische bestemming. Het toeslagstelsel impliceert voorts een vermindering van de vraag naar grond van gebruikerszijde, want het reguleert de daling van het aantal bedrijven en de stijging van het areaal per bedrijf.

Het stelsel is bedoeld om te eindigen met ondernemingen die voor grond en gebouwen, belast met de kosten van herstructurering, een pachtbedrag kunnen opbrengen dat toereikend is als beloning voor het daarin begrepen vermogen. Dit heeft tot gevolg dat de landbouw een aantrekkelijk beleggingsobject wordt voor personen die wel in boerderijen zijn geïnteresseerd maar niet als grondgebruiker. De ondernemer-grondgebruiker kan derhalve volstaan met zich gebruiksrechten te verschaffen voor de duur van een normale carrière op basis van een pachtprijs die niet te hoog voor hem is, noch te laag is voor de verpachter. De financiering van het volledige grond- en gebouwenkapitaal, met inbegrip van de herstructureringskosten, wordt daarbij een taak van de eigenaar-verpachters. Daarmee levert het toeslagstelsel een toereikende basis voor een grondige sanering van grondmarkt en van het pachtbeleid.

B. 9 Het behoeft geen betoog dat het toeslagstelsel, leidend tot boerderijenschappen, aanzienlijke voordelen

heeft boven grondbank en rentesubsidies als nu voorzien ²⁴). Laatstgenoemde koers impliceert dat de druk op de grondmarkt van gebruikerszijde blijft aanhouden, resulterend in te hoge grondprijzen en een onnodige financieringslast voor de grondgebruikers. Voorts in te hoge lasten voor de overheid als gevolg van de grote bedragen aan vermogensoverdracht die ermee zijn gemoeid. Het is een koers die de problemen niet tot oplossing brengt, want hij wordt gebaseerd op te lage drempelwaarden wat het te bereiken bedrijfsareaal betreft. Bovendien betreft het drempels die zullen worden herzien in het licht van de structurele ontwikkeling, zodat het een koers is die achter de feiten blijft aanlopen. Hij impliceert daarmee niet slechts overinvesteringen en te hoge maatschappelijke kosten, maar ook een grote mate van onzekerheid voor de grondgebruiker, want het gaat om overeenkomsten waarbij verlenging, zoals in B 3 reeds is vermeld, „in principe alleen mogelijk (zal) zijn indien het bedrijf en de ondernemer ten tijde van de verlenging opnieuw voldoen aan de dan geldende normen voor toetreding tot de grondbank” ²⁴). Kortom, hoewel speciaal ontworpen voor het stimuleren van bedrijfsontwikkeling, het instituut van een grondbank en de daaraan te koppelen rentesubsidies zijn ondeugdelijk voor het induceren van structuurwijzigingen die de in B 1 bedoelde flexibiliteit waarborgen. Bovendien wordt dit tekort aan resultaat te duur gekocht uit het oogpunt van maatschappelijke kosten. Daarbij krijgen tenslotte — nog sterker dan tot dusverre — de groten teveel en de kleinen te weinig.

esb